

# ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

## ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 1-12

ՅՈՒՆՈՒԱՐ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ՃԼԵ. ՏԱՐԻ 2021

### ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ. ԿԻԻԼԵՍԵՐԵԱՆԻ «ԻՍԼԱՄԸ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ» ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԻԱՅՈՒ «ԸՆԴԴԵՄ ՏԱԾԿԱՑ»-Ը

Սուսաննա Գրիգորեան

1930 թուականին Վիեննայում «Հանդես ամսօրեայ»-ի էջերում հրատարակուեց Բաբգէն եպս. Կիլիսեբեանի «Իսլամը Հայ մատենագրութեան մէջ» աշխատութիւնը<sup>1</sup>, որի մէջ զետեղուած էր Գրիգոր Տաթեացու նշանաւոր «Գիրք Հարցմանց»-ի «Ընդդէմ տաճկաց» գլուխը:

Ինչո՞ւ էր այս գլուխը հրատարակուած առանձին:

Մեր սրբալոյս Վարդապետը՝ Գրիգոր Տաթեացին «Գիրք Հարցմանց»-ն աւարտել է 1397 թուականին, որի միակ հրատարակութիւնը մինչ վերջերս եղել է 1729 թուականին, Կ.Պոլսում, սակայն բարդ է եղել գրքի տպագրութեան ընթացքը, որ նախ ընդհատուել է առաջին տպագրիչի մահով, ապա գրքի հրաշալի հրատարակութիւնից դուրս է թողնուել «Ընդդէմ տաճկաց» գլուխը, քանի որ Կ.Պոլսում իրականացուող հրատարակութեան մէջ ան-

հնար էր թոյլատրուէր այդ գլխի նոյնիսկ վերնագիրը: Եւ եթէ դիպուածով չլինէր Բաբգէն եպս. Կիլիսեբեանի հետաքրքրութիւնը, ապա և՛ հետազօտական աշխատանքը, մինչ այսօր հնարաւոր է, որ ուսումնասիրողներն առայժմ դեռ ունենային «Գիրք Հարցմանց»-ի ոչ լիակատար տարբերակ:

Կիլիսեբեան վերոնշեալ ուսումնասիրութիւնը սկսում է այդ դիպուածի նկարագրութեամբ: 1905 թուականին մի առիթով փնտրելով իր ուզած բառը տպագրուած տարբերակում և չգոհանալով՝ Բաբգէն եպս. Կիլիսեբեանը համեմատում է այն գրչագիր տարբերակի հետ և զարմանքով յայտնաբերում, որ տպագիր տարբերակից դուրս է թողնուած ամբողջ «Հատոր մը»՝ «Ընդդէմ տաճկաց»-ը: Բանասէր Հայրը «քողարկուած» կերպով իրազեկում է, որ հրատարակուած «Գիրք Հարցմանց»-ը թերի է՝ զգուշանալով համիդեան դաժան գրաքննութիւնից: Այնուհետեւ, դէպքերի բերումով յայտնուելով նախ Եւրոպայում,

1 Կիլիսեբեան Բ., Իսլամը Հայ Մատենագրութեան մէջ, Վիեննա, 1930:

ապա՝ Ամերիկայում, 1922 թուականին սրբազան Հայրը հաստատում է Երուսաղէմում, որտեղ էլ կեանքի է կոչում վերոնշեալ ուսումնասիրութեան շարադրանքը:

Բացի մեր երախտագիտական խօսքից, որ պէտք է ողղենք սրբազան Հօրը, ասենք, որ չափազանց հետաքրքրական են նրա դիտարկումները «Ընդդէմ տաճկաց»-ի հրատարակութեան առաջաբանում: Նրա խօսքը [ինչպէս և մեր խօսքը], ոչ թէ ուղղորդուած էր ինչ-որ մեկին վիրաւորելու, այլ պէտք է հաշուի առնել, որ երբ գրուել է խնդրոյ առարկայ «Ընդդէմ տաճկաց»-ը, բնականաբար, արդի աշխարհաքաղաքական իրավիճակը չի եղել: Բաբգէն եպս. Կիւլեսերեանը գրում է. «Կ'արժէ ի մտի ունենալ, թէ Գրիգոր Տաթևացին իր Ընդդէմ տաճկացը գրած է այն ատեն, երբ արդի թուրքութիւնը գոյութիւն չունէր: ...Եւ պէտք է ուշադրութիւն ընել՝ գրած է զայն իբրև ջատագով, և իբրև կրօնական վիճաբանութեանց առաջնորդող գրուած մը»<sup>2</sup>, այսինքն այսօր արդէն այդ հատորը թարգմանելով և հրատարակելով, մենք նոյնպէս ոչ միայն այդ հատորը, այլև ողջ «Գիրք հարցմանց»-ը դիտարկում ենք որպէս մի պոլեմիկա, քանի որ դարեր շարունակ այդ պոլեմիկան ընթացել և ընթանում է: Որպէս օրինակ Բաբգէն եպս. Կիւլեսերեանը բերում է Գրիգոր Մագիստրոսի և իշխան Մանուէլի վիճաբանութիւնը՝ «որուն հետևանքով Մանուէլ էլ մկրտուի և քրիստոնեայ կ'ըլլայ»<sup>3</sup>:

Միանազամայն տեղին է նաև սրբազան Հօր դիտարկումը, որ՝ «Տաթևացին կը գրէ ոչ թէ Իսլամը անարգելու դիտումով, այլ կրօնական ճշմարտութիւնը ցայտեցնելու և զայն ջատագովելու նպատակով»<sup>4</sup>:

Սրբազան Հայրը գորովանքով և հպարտութեամբ է շեշտում նաև, որ կորսուած հատորը հրատարակում է յատկապէս «Հանդէս ամսօրեայ»-ի էջերում. «Եւ այսօր ...մասնաւոր հետաքրքրութեան մը հետևանքով գտնուած այս գրուածը կը վստահիմ Հանդէս ամսօրեայի էջերուն, տեսակ մը հպարտութիւն կը համակէ զիս, մտածելով, որ Միջին դարուն, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Մեծ Վարդապետներէն մէկը կարող եղած է, իր հմտութեան և ծանօթութեան սահմաններուն մէջ, գիրք մը գրել Իսլամի վրայ, լուսաւորելու համար իր ժողովրդեան զաւակները կրօնական այն դրութեան մասին, որմէ շրջապատուած էին... »<sup>5</sup>:

Եւ այսօր «Գիրք հարցմանց»-ի թարգմանութիւնը նոյնպէս հրատարակելով «Հանդէս ամսօրեայ»-ում, մեր երախտագիտութիւնն ենք յայտնում թէ՛ «Հանդէս ամսօրեայ»-ին՝ իր հսկայածաւալ հայանպաստ գործունէութեան համար, և թէ՛ Բաբգէն եպս. Կիւլեսերեանին, որ գրեթէ 200 տարուայ մոռացութիւնից դուրս բերեց Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ի «Ընդդէմ տաճկաց»-ը:

Մինչ Գրիգոր Տաթևացու նշանաւոր «Գիրք հարցմանց»-ի մեր թարգմանութիւնը սեղանին էր դրուած փաստօրէն գրաբարայեզու լինելու պատճառով ոչ բոլորին մատչելի և մի ամբողջ գլխից զրկուած Կ. Պոլսեան հրատարակութիւնը: Այս թարգմանութեամբ, կարծես, լուծել ենք այդ երկու հարցն էլ, որովհետև գրքում վերականգնել ենք նաև «Ընդդէմ տաճկաց»-ը: Ստորև ներկայացնում ենք «Ընդդէմ տաճկաց»-ի աշխարհաքաղաքականութիւնը:

2 Կիւլեսերեան Բ., Իսլամը Հայ Մատենագրութեան մէջ, Վիեննա, 1930. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Երուսաղէմ. 1993թ. վերատպութիւն, Յաւելուած, էջ 10:

3 Նոյն տեղը:

4 Նոյն տեղը, էջ 10-11:

5 Նոյն տեղը, էջ 12-13:

**Գլուխ [Գ՝] Մեծ ցանկից**  
**Ընդդեմ կորուսեալ ազգի Տաճկաց, որ Նեոի**  
**կարապետն են եւ Նոր հեթանոսներ՝**  
**Արիոսի<sup>1</sup> եւ Կերինթոսի**

*Նախ՝ որովհետեւ ուրանում են անձերի երրորդութիւնը:*

*Երկրորդ՝ բարին ու չարը Աստծուց են ասում:*

*Երրորդ, ուրանում են Բանի մարդեղութիւնը:*

1 Արիոսը քահանայագործում էր Ալեքսանդրիայում: Իր վարդապետական ըմբռնումները մաշաւադի էր Չավեա («Նրախմանք») աշխատութեան մէջ եւ 318 թ. այն ներկայացրել Ալեքսանդրիայի եպիսկոպոս Ալեքսանդրին: Նա պնդում էր, թէ Որդին յաւիտեանակից չէ Հօրը, անսկիզբ չէ: Ըստ մրա՝ ասել, թէ Որդին «համագոյ» է Հօրը, նշանակում է համարել, թէ Հայրը «բարդ, տրոհելի ու փոփոխական» է: Ս. Ալեքսանդր Ալեքսանդրացին, յետագայում ս. Աթանասը ու եկեղեցու միա հայրերը խստագոյնս դատապարտել են այդ ուսմունքը:

Ըստ վաղմջական մի աւանդութեան, Կերինթոսն իր կրթութիւնը ստացել է Եգիպտոսում, ապրել է առաքելների ժամանակ, համարում է առաջին գնոստիկներից: Նա զանազանում էր Քրիստոսին եւ Յիսուսին որպէս երկու մասնատր անհատականութիւններ: Յիսուս ծնունդ է իբրեւ հասարակ մի մահկանացու, որը սակայն օծուած էր առաքինութիւններով: Մկրտութեան ժամանակ մրա վրայ աղանու կերպարանքով հանգչեց երկնատր էակ՝ Քրիստոս, որի շնորհիւ Յիսուս կատարում էր հրաշքներ, իսկ խաչելութիւնից առաջ, լինելով չարչարանքներին անհաղորդ, Քրիստոս զատում է մրանից (Իրինէոս Adv. Haeres. I, 26, Հիպոլիտոս, Filos. VII, 33) տե՛ս **Соловьев Вл., Керинос, Христианство Энци. Т. 1, с. 727:** Կերինթոսի գնոստիկեան գաղափարների հետաւոր արձագանքները լսելի են «մանկութեան անտարան» սուրբգրային պարականոնում (տե՛ս Մ. Գ. Մամեան, «Մանկութեան անտարան» պարականոնը [պատմաքննական վերլուծութիւն], սեղմագիր, Եր., 2018, էջ 12-13): Ի դէպ, իբրեւ հերձուածողի Կերինթոսի անունն յիշատակուած է Յովհան Օձնեցու «Նախահաւաքումն պատմութեան այսմ բանից» երկում. ՄՀ, հտ. է, էջ 157 [15]: Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան մէջ Մամեանը համարում է Կերինթոսի աղանդի հետեւորդ. տե՛ս Սամուէլ Անեցի եւ Ծարունակողներ, Ժամանակագրութիւն, աշխ. Կ. Մաթեոսեանի, Եր., 2014, էջ 83:

*Չորրորդ՝ Քրիստոսին Աստուած չեն խոստովանում, այլ սոսկ մարդ եւ մարգարէ:*

*Հինգերորդ՝ չեն ընդունում Սուրբ Գրքերը, այսինքն՝ Հին եւ Նոր կտակարանները:*

*Վեցերորդ՝ «ոմն մարդու» [Մահմեդին] մարգարէ են կոչում:*

*Եօթներորդ՝ յարութիւնը մարմնապէս են ասում:*

*Ութերորդ՝ հրեշտակներին եւ հոգուն մահկանացու են ասում:*

*Իններորդ՝ անարգում են խաչի նշանը եւ սուրբ պատկերները:*

*Տասներորդ՝ չեն առանձնացնում պիղծ կենդանիներին, այլ անխտիր ուտում են:*

*Տասնմէկերորդ՝ գինին անմաքուր են համարում:*

*Տասներկուերորդ՝ մշտապէս ջրով ցօղում են եւ համարում են սրբուած:*

*Տասներեքերորդ՝ թլփատում են, որ անուանում են «սունաթել»:*

*Տասնչորսերորդ՝ պահք չունեն՝ ոչ Հնից եւ ոչ Նորից:*

*Տասնհինգերորդ՝ հայի մորթածը չեն ուտում:*

*Տասնվեցերորդ՝ անօրէն են, սակայն իրենց օրինաւոր են կարծում:*

Եւ այլ բազմաթիւ հայհոյութիւններ ունեն, որ արժանի չեմ համարում յիշել, այլ միայն այդքանը՝ նրանց պատասխանելու համար: Եւ չնայած հաւատացեալը անհաւատին չի լծակցում, եւ ոչ էլ՝ լոյսը խաւարին, ինչպէս Առաքեալն է գրում (տե՛ս Բ Կորնթ. 2 14), որովհետեւ եթէ մտքով կամ լեզուով խօսենք նրանց հետ, կը մեղանչենք, էլ ուր մնաց յարաբերուել նրանց կամ սէր [տածել նրանց նկատմամբ], սակայն պէտք է անզգամին պատասխանել՝ ըստ Սողոմոնի (տե՛ս Առակ. ԻԶ 5), որպէսզի տգէտները չմոլորուեն նրանց հետ՝ կորստի [մատնուելով]:

Եւ այսպէս կը պատահի իւրաքանչիւրին՝ Սուրբ Հոգու օգնութեամբ, որ տկարների զօրութիւնն է:

## Ա

## ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Նախ ուրանում են Երրորդութեան անձերին, ինչպէս հերձուածող Սաբէլը<sup>2</sup> եւ ասում են՝ մի Աստուած: Եւ այսպէս են առարկում<sup>3</sup>. Եթէ Աստծոյ մէջ է ծնունդը, ուրեմն եւ՝ մահը, որովհետեւ մեկի ծնունդը միւսի մահն է, եւ այս գարշութիւնը Աստծոյ մէջ է, ուրեմն ծնունդը Աստծոյ մէջ չէ<sup>4</sup>:

2 Սաբէլ Լիբիացին Գ. դարի հերձուածող է. իր վարդապետական հայեցակարգի մէջ ներմուծելով Ս. Հոգու գաղափարը՝ ամբողջացնում է մոնարխիական - մոնախիստների համակարգը. ըստ նրա ուսմունքի, Աստուած բացարձակ միակութիւն է, որ գտնւում է լիակատար լոութեան մէջ, սակայն յանուն արարչութեան նա խախտում է այդ լոութիւնը, ու դառնալով բարբառող խօսք՝ Բան՝ նա արտայայտւում է Հօր, Որդու եւ Հոգու երեք տարբեր ձեւերով: Երբ գործում էր Հայրը, տակաւին չկար Որդին եւ Ս. Հոգին, երբ գործում էր Որդին՝ չկար Հայրը, իսկ երբ գործում է Ս. Հոգին, դադարում է գործել Որդին, կը գայ ժամանակ, երբ իր գործը կ'աւարտի նաեւ Ս. Հոգին, եւ Հօր ու Որդու նման աւարտելով իր յայտնութիւնը, կը վերադառնայ աստուածային անդէմ միակութեանը: Սաբէլի հերձուածը դատապարտուել է ս. Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացու կողմից:

3 Ա. ձեռագիրն ունի այս ընթերցումը. «Եւ առարկեն նախ այսպէս, եթէ ծայրագոյն պարզութիւնն ոչ կարօտանայ բազմութեան: Այլ է Աստուած ամենեւեմ պարզ, վասն որոյ ոչ ունի բազմութիւն անձանց: Դարձեալ՝ մի անձն պարզագոյն է, քան զբազմութիւն անձանց. ապա ուրեմն այն, որ է պարզագոյն, Աստուծոյ վայել է»<sup>5</sup>:

4 Ա. ձեռագիրն ունի հետեւեալ յաւելումը. «աշխատասիրութենէ ոմանց վարդապետաց: Առաջնոյն ասացեալ է, թէ ծայրագոյն պարզութեանն է ընդդէմ էութեան եւ ոչ աստուածային անձանցն, քանզի աստուածային անձինքն են մի էութիւն ըստ թուոյ: Երկրորդ՝ ասացեալ է, թէ միութիւն անձինքն պարզագոյն է ի ստեղծութեան եւ ոչ ի ստեղծողն, զի անձինք ստեղծութեան թէպէտ մի էութիւն են, այլ ոչ ըստ թուոյն: Իսկ աստուածայինքն են մի եւ նոյն ըստ թուոյն, եւ մի անձն ոչ ունի նուազ քան զերիսն, եւ ոչ երեքն աւելի քան զմիսն, քանզի ոչինչ յաւելնու ի էութիւնն, բայց միայն յառնչութիւնն: Զոր օրինակ նմանութիւնն ոչինչ յաւելնու ի սպիտակութիւնն. զի թէ լինէր յաշխարհի միմիայն սպիտակ, եւ չլինէր այլ սպիտակ, այլ եւ ոչ նման, եւ եթէ լինի այն սպիտակ ոչինչ յաւելնու յառաջնոյն, բայց զի յառաջն ոչ էր նման, եւ յետոյ է նման: Դարձեալ ասում են. ի սահման անձինքն ունի գոյացութիւնն, քանզի ան-

Ասենք սրա վերաբերեալ. ինչպէս չղջիկը չի կարող նայել արեգակի լոյսին, այդպէս էլ մարդկային իմացութիւնը չի կարող նայել աստուածային լոյսին, որ անմատչելի է, եւ չենք կարող հասնել [Նրան] գիտութեան բնական լոյսով, այլ առաջնորդուելով միայն հաւատի լոյսով Սուրբ Գրքով: Եւ քանի որ նրանք չունեն հաւատի լոյս եւ ոչ էլ Սուրբ Գիրք, նրանց բոլոր առարկութիւնները, որ ըստ բնական գիտութեան են եւ ըստ զգայական իրերի՝ առոյշինչ եզրակացութիւններ են Աստծոյ մասին:

Եւ միայն այս պատասխանը բաւական է նրանց բոլոր առարկութիւններին: Սակայն որպէսզի տգէտ չերեւանք, պատասխանենք իւրաքանչիւր [առարկութեանը]<sup>5</sup>:

ձն է բանական բնութեանն անբաժանելի գոյացութիւն, եւ թէ երեք են անձինք, ապա եւ երեք են գոյացութիւնք: Ասեմք առ այս, թէ գոյացութիւնն ոչ զծի ի սահման անձինքն վասն բացարձակ էութեանն, այլ վասն անձինքն, որ է մի էութիւն նոյն անձինքն: Դարձեալ ասեն, թէ Աստուած է ծնունդ, ապա եւ ապականութիւն, զի ծնունդ միոյն ապականութիւն է միւսոյն, եւ այս գարշութիւն է յԱստուած, ապա ոչ է յԱստուած ծնունդ: Ասեմք առ այս, թէ յիմանալի ծնունդն...

5 Ա.-ն ունի. «Բնութեամբ է բարոյն հաղորդել զինքն այլոց, որոց պատճառ է, զի ըստ Արիստոտելի բարի է, որում ամենեքեան ցանկան: Արդ, ընդունայն լինէր ցանկալ, թէ ոչ հաղորդէր, եւ թէ բնութեամբ է բարոյն հաղորդել զինքն, ապա ուրեմն որչափ առաւել բարի է հաղորդել զինքն, որպէս արեգակն հաղորդէ զլոյս իւր քան զաստեղս: Այլ գերագոյն եւ անվախճան բարի է Աստուած, եւ ոչ կարէ զբնութիւն իւր բովանդակ հաղորդել ստեղծութեանն ուրուք, զի ունի վախճան: Ապա ուրեմն պարտ է, զի գերագոյն բարին յառաջ ածէր զգերագոյն բարին յինքնէ, որ լինէր Աստուած, որոյ հաղորդէր զինքն բոլորովին, ապա ուրեմն ի յԱստուած է բազմութիւն անձանց, զի յառաջ ածողն եւ յառաջ ածեալն ոչ է մի անձն, թէպէտ լինի մի բարի եւ մի Աստուած: Դարձեալ, պատուական եւ լաւագոյն է այն, որ բարի է եւ զբարին առնէ, եւ անվախճան, որ զանվախճանն առնէ քան զայն, որ միայն բարի է եւ անվախճան, եւ ոչ առնէ, ապա թէ ոչ զօրութիւնն պատուականագոյն [է] քան զներգործութիւնն: Այլ Աստուած է պատուականագոյն եւ լաւագոյն քան զամենայն, ապա ուրեմն յառաջ էա՞ծ յինքնէն զանվախճան բարին, որ է Աստուած: Դարձեալ, պարզ եւ յաւիտեական եւ անհուն ներգործութիւնն, ներգործէ յաւիտեական եւ

Նախ ասենք, թե իմանալի ծնունդը ոչնչացում կամ ինչ-որ փոփոխություն չէ, որովհետեւ այնտեղ նիւթ չկայ, որ լինելով տեսակի մէջ՝ ոչնչացնում է միւսին: Դարձեալ ասում են, ամեն մի ծնունդ ժամանակաւոր է, քանի որ ծնունդը ոչ էութիւնից փոփոխումն է՝ էութեան, իսկ Աստուած անփոփոխելի է:

Այս կապակցութեամբ ասենք, թէ աստուածային ծնունդը ժամանակի ներքոյ չէ, այլ յաւիտենական է, ու երբեք զօրութեամբ չէ, այլ՝ մշտական ներգործութեամբ<sup>6</sup>:

Դարձեալ ասում են. եթէ Որդին առնի Հօր բնութիւնը, ապա կը պակասի Հօրից, կամ էլ կը լինեն զանազան Աստուածներ:

Սրա վերաբերեալ ասենք. անհրաժեշտ չէ, որ Հօրից պակասի, կամ զանազան Աստուածներ լինեն, որովհետեւ մարմնական կամ նիւթական իր չէ, որ կարողանայ բաժանուել կամ՝ պակասել: Եւ քանի որ չի բաժանուում, չեն լինում զանազան Աստուածներ:

Դարձեալ ասում են՝ եթէ Աստուած ծնեց Աստծոյ, կամ [ինքն] իրեն ծնեց Աստուած կամ

ուրիշի. անկարելի է որ մեկը ինքն իրեն ծնի, իսկ եթէ ծնեց այլ Աստծոյ, եղան երկու Աստուած:

Սրա վերաբերեալ ասենք, թէ համաձայն չենք երկուսին էլ, որովհետեւ եթէ ասում է՝ Աստուած իրեն Աստուած ծնեց, պէտք է իմանալ, որ Հայրը իրեն Հայր ծնեց, որովհետեւ երբ ասում ենք՝ թէ Աստուած ծնեց Աստծոյ, այնտեղ Աստուած հասկացում է ոչ թէ բացարձակութեան իմաստով, այլ՝ Հօր անձի, որը ոչ թէ իրեն ծնեց, այլ Որդու անձը: Նաեւ այլ Աստուած չծնեց, որովհետեւ երբ ասենք «այլ Աստուած», այնտեղ «այլը» ցոյց չի տայ անձը, այլ՝ էութիւնը:

Դարձեալ ասում են, Հայրը տուեց Որդուն ամեն բան, ինչ ունի (Յովհ. Գ 35), հետեւաբար՝ իր անձը եւս, ուրեմն ուրիշ անձ չէ:

Ասենք թէ կեղծիք է այստեղ, որովհետեւ երբ ասում է «Հայրը տուեց ամեն ինչ», պէտք է հասկանալ «ծնուած էութեան» իմաստով, որ Որդին է եւ ոչ թէ Հօր անձը:

Դարձեալ ասում են, Հօր մէջ մեկն է հայրութիւնը եւ էութիւնը, ուստի եթէ տայ էութիւնը, պէտք է տայ նաեւ հայրութիւնը:

Ասենք, որ հայրութիւնը եւ էութիւնը Հօր մէջ մեկն են, սակայն զանազանուում են կայանալու ձեւով. էութիւնը հաղորդելի է, իսկ հայրութիւնը՝ ոչ:

Դարձեալ ասում են, երբ [ասում են] Պետրոսը մարդ է, Պողոսը մարդ է, Մարկոսը մարդ է, եղան երեք մարդ եւ ոչ թէ՝ մեկը:

Այս կապակցութեամբ ասենք, որ նման չեն, որովհետեւ երբ ասում է Պետրոսը մարդ է, Պողոսը մարդ է, Մարկոսը մարդ է, ոչ թէ մի մարդկութիւն է ըստ թուի, այլ՝ ըստ տեսակի, իսկ երբ ասում է՝ Հայր Աստուած, Որդի՝ Աստուած, Հոգի՝ Աստուած, երեքը մի աստուածութիւն են ըստ թուի:

Այժմ առարկութեամբ հաստատենք անձերի երրորդութիւնը<sup>7</sup>: Նախ այսպէս, որ ստեղծուածնե-

անհում, ապա թէ ոչ՝ ոչ լինէր զատ ներգործութիւն, ապա ուրեմն առնէ զյաւիտենական եւ զանհուն բարին: Դարձեալ, ամենայն արարածք տրամաւորն յերկուս պատկերս, այսինքն՝ զի ոմանք պարզ են եւ ոմանք բաղադրեալք ի միութեան: Այլ արարիչն ոչ է մի պատկեր, զի մի՛ լիցի պակաս քան զարարածս, եւ ոչ է երկուս, զի մի՛ արարածոցս հաւասարեցի, այլ են երեք, զի լիցի բարձր քան զարարածս, եւ ոչ են չորս, զի մի՛ լիցի բազում աստուածս: Դարձեալ, էիցս ոմանք են պակաս եւ կատարեալ, որպէս խառնուածք, եւ ոմանք անպակաս եւ անկատար, որպէս բան մեր, եւ ոմանք անպակաս եւ կատարեալ, որպէս Աստուած: Դարձեալ, երեք են պատճառք՝ միութեան, որպէս միութեամբ, արուեստական, որպէս հիւսն աթոռու, բնութեան, որպէս հայր՝ որդոյ: Եւ զի պատճառ է Աստուած պարզիցն անմիջապէս եւ խառնիցն՝ արուեստաբար. պարտ է գոլ մնա եւ պատճառ բնութեանապէս Որդոյ եւ Հոգոյ, զի մի՛ գտցէ պակաս անպատճառ պատճառն յամենայն պատճառաց:

6 Ա.-ն ունի. Դարձեալ, ամենայն իր մարմին կամ անմարմին, ունի էութիւն, զօրութիւն եւ ներգործութիւն: Եւ զի խոստովանեալ գոյ է Աստուած, ապա ուրեմն զօրութիւն իր է Որդին, եւ ներգործութիւն՝ Հոգին Սուրբ:

7 Ա.-ն ունի. Այլ Աստուած կամելով զինքն բոլիւժ գՀոգին, իմանալով զինքն՝ ծնանի զՈրդի, ըստ այսմ օրինակի. զի ամենայն իմացող ունի մնացորդ ինչ յիմացեալ իրին, եւ մնացորդն այն կոչի բան մտաց եւ պատկեր իմացեալ իրին, որպէս իմանալով զքար, ունիմք զմնացորդն ի միտս, որ կոչի պատկեր եւ բան քարի: Այսպէս եւ Աստուած մնա իմանալ[ի] զինքն եւ ինքեամբ զայլս, իսկ իմանալով զինքն ծնանի զմնացոր-

րից ոմանք ծննդական են, եւ ոմանք՝ անծնունդ: Եւ պատուական է ծննդականը, ինչպէս մարդը, քան՝ անծննդականը, ինչպէս քարը: Բայց այն, ինչ պատուական է, վայել է առաջին սկզբին, ուստի Աստուած ծնեց Որդուն, որպէսզի պակաս չերեւայ, քան՝ ծննդական ստեղծուածները<sup>8</sup>:

Դարձեալ՝ հրեշտակները եւ մարդիկ պատուական էութիւն են, որովհետեւ ունեն բանականութիւն եւ կենդանութիւն, իսկ սրանցից զրկուածները՝ անբան եւ անկենդան են, ինչպէս քարը: Իսկ Աստուած պատուական էութիւն է, որ ունի Բան եւ կենդանութիւն, որ Որդին եւ նրա Հոգին են:

Դարձեալ, իւրաքանչիւր բանական ունի իմացութիւն, որով ճանաչում է իրեն. ունի նաեւ կամք, որով կամենում է իրեն: Արդ, Աստուած

թիւն իւր, եւ մանուկն այն ծնեալ՝ է պատկեր եւ բան Աստուծոյ, եւ զի յԱստուած ոչ գոյ բնաւ պատահումն, վասն այն մանուկնն այն եւ բան է գոյացութիւն, եւ զի Աստուած է ամենեւին պարզ, վասն այն ծնեալ բանն այն է՝ ամենեւին պարզ, վասն այն ծնեալ բանն այն է՝ նոյն էութիւն եւ գոյացութիւն ծնողին, եւ զի ի մէջ ծնողին եւ ծնելոյն է առնչական հակակայութիւն, վասն այն հակակայութիւնն այս պատճառէ զանձն այլ, ապա ուրեմն պարտ է, զի Բանն Աստուծոյ լինէր այլ անձն ի ծնողէն, եւ երկրորդ անձն այն է, որ է մանուկնն բնութեան ծնողին, է նոյն բնութիւն, վասն այն կոչի Որդի:

Եւ դարձեալ, որպէս Աստուած է իմացող, նոյնպէս եւ կամեցող է, եւ որպէս իմանալովն զինքն յառաջ էա՞ծ զԲանն, այսպէս սիրելովն զինքն՝ յառաջ էա՞ծ յինքնէն զՀոգին Սուրբ, որ է նոյն գոյացութիւն եւ էութիւն, որ է երեք անձն, ապա ուրեմն եւ պէտք յԱստուած երեք անձինք:

- 8 Ա.-ն ունի. Եւ թէ Սուրբ Գրոց ոչ հաւատան, այլ ցուցից ի նոյնն գրոց զվկայութիւն երից անձնաւորութեանց: Նախ որ ասեն ի լեզուս իրեանց Հայր, Որդի, Հոգի Սուրբ. Ապն, Ըրբն, Ռոհալ Ղըդուսա - Որդի, Հոգի, Հայր, Յիսա, Ռոհ, Ալլա: Դարձեալ՝ Վալլաճի, Բիլլաճի, Թալլաճի - Հայր, Հոգի, Որդի: Բիսմիլաճի, Ռահման Ռահիմ: Դարձեալ՝ Հայր, Որդի, Հոգի - Հաքաար, Ալլաճի Աքպար: Դարձեալ՝ Հայր, Որդի, Հոգի - Այ, Լը, Ըֆ: Դարձեալ՝ Հայեաթ, Ըլմն, Ռոհիփաթ - Տեսութիւն, Բան, Հոգի:

Եւ ի լեզուս նոյն անձն կոչի Թաղսիաթ եւ Բնութիւնն՝ Տաքիաթ, եւ էութիւնն՝ Ուաղ, եւ գոյացութիւնն՝ Ջոհար:

Իմանալով իրեն՝ ծնեց Որդի եւ կամենալով իրեն՝ բխեց Հոգի, ուրեմն Աստուծոյ մէջ երեք անձ կայ:

Այլեւ հարցնում եմ. Աստուած բան եւ հոգի ունի՞, թէ՞ ոչ: Թէ չունի, անբան է եւ անկենդան, ինչպէս անբան եւ անկենդան կուռքերն են, որ կոչւում են աստուածներ: Իսկ եթէ ունի, ապա՝ Քրիստոս է Բանն Աստուծոյ, այլեւ [ունի] Սուրբ Հոգուն, ինչպէս վկայում են բոլոր մարգարէները:

Իսկ եթէ ասեն Բանն արարած է եւ ծնունդ, ապա պատասխանենք, որ այստեղ չորս հերձուած կայ: Նախ՝ մեր խօսքը մեր մտքի ծնունդն է եւ ոչ՝ արարած: Երկրորդ՝ ուրեմն մինչ Բանի արարումն անբան էր: Երրորդ՝ ուրեմն մի մասն Աստուծոյ արարածն է, միւսը՝ արարիչ: Չորրորդ՝ Բանը [նրա] բնութիւնից է, իսկ եթէ Բանն արարած է, ուրեմն նրա բնութիւնն էլ արարած է, հետեւապէս Աստուծուն չեն խոստովանում արարիչ:

Իսկ [որպէս] մարմնացած Խօսքի օրինակ կարող ենք բերել արտաբերուած խօսքը եւ թղթի վրայ գրուած խօսքը: Եւ վկայութիւններ Սուրբ Գրքից, որովհետեւ Մովսէսն ասում է. Աստուծոյ Հոգին շրջում էր ջրերի վրայ (Ծննդ. Ա 2): Եւ Յոբն ասում է. Հոգին աստուածեղէն է, որ արարեց նրան (Յոբ ԼԳ 4): Եւ Դաւիթն ասում է. Աստուծոյ խօսքով հաստատուեց երկինքը եւ նրա բերանի հոգով՝ նրա բոլոր զօրութիւնները (Սղմ. ԼԲ 6): Եւ Սողոմոնն ասում է. Տիրոջ հոգին լցրեց տիեզերքը (Իմաստ. Ա 7):

Եւ որպէս օրինակ երրորդութեան միութեան՝ միտքը, իմացութիւնը եւ կամքն են՝ մի բնութեամբ եւ երեք յատկութեամբ: Դարձեալ, հոգին, խօսքը եւ շունչը մի են եւ երեք: Դարձեալ, մի է մարդը՝ հոգով, մարմնով ու մտքով՝ ըստ ոմանց: Դարձեալ, մի է արեգակը՝ իր լոյսով եւ ճառագայթով, այսինքն՝ սպիտակ եւ դեղին լոյսը: Դարձեալ, մի է հուրը՝ լոյսով եւ նրանից [դուրս եկող] ջերմութեամբ<sup>9</sup>: Դարձեալ ծաղիկը մի է գոյնով եւ [արձակած] հոտով<sup>10</sup>: Դարձեալ՝ Աղամը, Եւան եւ

9 Ա.-ն ունի. ջերմութիւն իւր որպէս ճրագն, եւ կամ որպէս երեք լոյսը ի մի խառնեալ լապտեր: Դարձեալ մի բնութիւն ջրոյ է. ծովն, գետն, աղբերն: Դարձեալ մի է արմատն եւ ծառն եւ պտուղն:

10 Ա.-ն ունի. Դարձեալ մի է խնձորն եւ հոտն եւ համն եւ գոյնն իւր:

նրանից [ծնուած] Սէթը. մեկը ծնունդ է, միւսը՝ ոչ, [սակայն] երեքը մի բնութեամբ:

Եւ այլ բազմաթիւ օրինակներ կարող ենք տալ Երրորդութեան համար որպէս օգնութիւն մարդկային տկար մտքին: Մինչդեռ նա՝ ինքը անօրինակ է եւ աննման, վեր քան բոլոր եղածները, նման միայն Ինքն իրեն. եւ Որդին միածին, եւ Հոգին Սուրբ, որում փառք յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

Բ

#### ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Որ բարին ու չարը Աստծուց են ասում. [սրա վերաբերեալ] բաւականաչափ խօսուեց Առաջին գլխում<sup>11</sup>:

Գ

#### ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ԵՐՐՈՐԴ ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ովքեր ուրանում են Բանի մարդեղութիւնը, նախ այսպէս են առարկում, թէ՛ Աստուած մարմին չէ, եւ ոչ էլ զօրութիւն մարմնում եւ անփոփոխելի, իսկ եթէ եղաւ մարդ՝ փոփոխելի է:

Պատասխանենք, որ Բանն Աստուած մարդ եղաւ անփոփոխելի, որովհետեւ Բանի բնութիւնը չխառնուեց մարդկայինի հետ, եւ ոչ էլ մարդկութիւնը աղաւաղուեց Բանի բնութեան մէջ, քանզի անփոփոխ է աստուածային էութիւնը. ինչպէս հոգին է միաւորում մարմնի հետ, եւ լինում է մարդը, սակայն հոգի լինելով չի փոփոխւում: Որովհետեւ թէպէտ անմարմինը միաւորում է, սակայն չի դառնում մարմին:

Դարձեալ ասում են, եթէ անչափելի Բանը մարմին առաւ՝ ապա Բանի մասը մարմին եղաւ, կամ մարմինն անպարագրելի [եղաւ] Բանի հետ:

Ասենք, որ ամբողջութեամբ եւ կատարելապէս Բանը տեղաւորուեց մարմնի մէջ եւ մնաց անպարագրելի, եւ մարմինը Բանի հետ միաւորուելով մնաց պարագրելի, որովհետեւ մարմին լինելուց չաղաւաղուեց, ինչպէս գրին միաւորում խօսքը, կամ [ինչպէս] մարդու խօսքը՝

մարդկանց բազմաթիւ ականջներում կատարեալ եւ ամբողջական [է մնում]:

Դարձեալ ասում են. այն, ինչ գալիս է մեկին նրա կատարելութիւնից յետոյ, պատահականութիւն է նրանում, ապա եւ՝ մարմինը Բանի պատահականութիւն էր:

Այս կապակցութեամբ ասենք, թէ՛ Բանն Աստուած առաւ մարդկային բնութիւնը, որպէսզի լինի ճշմարիտ մարդ, իսկ մարդը գոյացական տեսակ է եւ ոչ թէ պատահական տեսակ:

Դարձեալ ասում են. Աստծոյ բնակուելն արգանդում՝ անվայել է եւ զառանցանք, ու շատերն այս լսելիս՝ գայթակղւում եւ մոլորւում են:

Ասենք, անվայել չէ, որովհետեւ ստեղծողն ապրում է ստեղծուածի մէջ, ինչպէս կառուցողն իր կառուցածում: Եւ ահա, երկնքում է բնակում Աստուած, եւ լցնում է ամեն տեղ եւ բոլոր մարդկանց մտքերում է: Այդպէս եւ [Կոյսի] սուրբ արգանդում բնակուեց, եւ սա զառանցանք չէ, որ նախատիպը բնակուի [իր] պատկերում, որովհետեւ այն, ինչ [իր] ձեռքով է ստեղծել, չի խորշում անձամբ բնակուել դրանում: Իսկ եթէ շատերը մոլորւում կամ գայթակղւում են՝ չարութիւնից եւ հպարտութիւնից է, որ ո՛չ հաւատում են Սուրբ Գրքին, ո՛չ էլ կամենում ճանաչել բարութիւնը, եւ ահա [այդ պատճառով] ստեղծումից յետոյ բազում մոլորութիւններ եղան աշխարհում:

Դարձեալ ասում են, ինչպէս բարութիւնը չի միաւորում չարին, այդպէս էլ Աստծոյ մեծ կարողութիւնը չի միաւորում մարդու տկարութեանը:

Ասենք, որ մարդկային բնութեան տկարութիւնը չնուազեցրեց Աստծոյ մեծ կարողութիւնը, քանի որ անշփոթ միաւորեց մարդկային բնութիւնն իր աստուածութեանը, եւ [մարդու] տկար բնութիւնը մեծացաւ [այդ] միաւորութեամբ, որովհետեւ մեղաւորից՝ անմեղ, անմահ ու անապակ եւ Աստուած եղաւ: Եւ տկարութիւնը նման չէ չարութեանը, որովհետեւ չարութիւնը զուրկ է աւարտից, իսկ տկարութիւնը՝ ոչ:

Դարձեալ ասում են, Աստծոյ ողորմութիւնը մեծ է, քան արդարութիւնը, հարկ էր ողորմութեամբ քաւել եւ ոչ թէ մարդ լինել եւ չարչարուել:

Ասենք, որ վայել չէր Աստծոյ ողորմութիւնը հակադրել արդարութեանը, այլ միասին [պէտք] է լինէին, այդ պատճառով վճարեց պարտքն ըստ

11 «Ընդդէմ նրանց, ովքեր բարին եւ չարը Աստծուն են վերագրում՝ տաւանելու առարկութիւններով». տե՛ս Գիրք Հարցմանց, պրակ Երրորդ (էջ 12-20):

ողորմութեան եւ պատիժը կրեց ըստ արդարութեան:

Դարձեալ ասում են, Աստուած կարող էր միայն կամենալով փրկել մարդուն կամ որեւէ այլ ստեղծուածով հատուցել մարդկանց պարտքը:

Ասենք, որ կարող էր Աստուած կամենալով փրկել, սակայն պատշաճ էր, որ Աստուած մարդ լինի, որպէսզի նրա սէրը երեւայ մեր հանդէպ, այլեւ ցոյց տայ արդարութեան գործը: Եւ որեւէ այլ արարածով չհատուցեց մարդկանց պարտքը, որովհետեւ բոլոր արարածներն ունեն սահմանափակ զօրութիւն, մինչդեռ հարկ էր պարտքը վճարել անսահման զօրութեամբ: Եւ դարձեալ, որպէսզի ոչ մի ստեղծուածի շնորհապարտ կամ երկրպագող չլինենք, այլ՝ Աստուած փրկչին:

Դարձեալ ասում են, եթէ Քրիստոս բաւականաչափ հատուցեց պարտքը, անիրաւ է թուում, որ դեռեւս մարդիկ պատիժ են կրում, նաեւ հարկ չէր մեղքի համար աղօթել, ողորմութիւն եւ այլն:

Այս կապակցութեամբ ասենք, որ Քրիստոս բաւականաչափ հատուցեց պարտքերը եւ վերացրեց մեղքերը, սակայն պատիժները մնացին, որպէսզի Քրիստոսին շարշարանակից եւ նրա փառքին հաղորդակից լինենք (հմմտ. Հռոմ. Ը 17): Ու նաեւ եթէ ի Քրիստոս հաւատացեալներն անշարշարելի լինէին այս կեանքում, առաւել կը գոհանային մարմնական բարիքների համար Քրիստոսի հաւատացեալները, քան հոգեւորի, եւ այնժամ չէր լինի հաւատի վարձ: Ու նաեւ [ասում են]՝ թէ անհրաժեշտ են բարի գործեր մեղքերի [թողութեան] համար: Պէտք է ասել, որ Քրիստոսի մահը բոլորի փրկութեան պատճառն է, ինչպէս մարդու առաջին մեղքն էր բոլորի դատապարտութեան պատճառը: Արդ, ինչպէս Ադամի մահն է [բաժին] հասնում իւրաքանչիւրին [ծննդեամբ, այդպէս էլ Քրիստոսի մահը պէտք է հասնի իւրաքանչիւրին], ովքեր փրկուում են աւազանից՝ վերածնունդով բարի գործերով:

Դարձեալ ասում են՝ մեղքը մեղքով չի սրբւում, այլ՝ աւելանում է, իսկ Քրիստոսին սպանելով՝ շատերը մեղանչեցին:

Պատասխանենք, որ Քրիստոսի մահը հատուցողն էր մարդկանց մեղքերի մահուան: Եւ բնական մահը սկզբնական մեղքի պատճառով էր, իսկ ներգործական մեղքերի համար, որոնք

կամաւոր էին, անհրաժեշտ էր մեռնել բռնադատական մահով: Այս պատճառով Քրիստոս մեռաւ սկզբնական մեղքի եւ այլոց ձեռքով բռնադատութեամբ՝ կամաւոր [գործած] մեղքերի համար: Եւ այն, որ ոմանք մեղանչեցին Քրիստոսի մահուան մէջ, նա չէր [դրա] պատճառը, ինչպէս սաղմոսն է ասում՝ Ովքեր իզուր թշնամացել էին ինձ հետ (Սղմ. Գ 8):

Դարձեալ ասում են, մեղքը ջնջւում է ապաշխարութեամբ, ինչպէս դուք էք ասում, այդ դէպքում ինչո՞ւ էր պէտք Աստծուն մարդանալ: Եւ կամ մարմնանալու գործն աւելի մեծ էր, քան ստեղծելու գործը, ապա ինչպէս ստեղծելիս բոլոր մարդիկ ստեղծուեցին, այդպէս էլ մարմնանալիս բոլոր մարդիկ պէտք է փրկուէին, սակայն այդպէս չեղաւ:

Պատասխանենք առաջինին, որ ապաշխարութիւնը եւ այլ բարի գործերը չեն կարող ջնջել մեղքը, եթէ հաստատուած չեն Քրիստոսի շարշարանների հանդէպ հաւատով: Միւսի կապակցութեամբ ասենք, որ պատճառն Աստծոյ կողմից չէ, որ բոլորը չեն փրկուում, այլ՝ իրենց: Ինչպէս օրինակ, եթէ մեկը ցերեկը աչքը փակելով մնայ խաւարում, ինքն է պատճառը եւ ոչ՝ արեւը: Եւ եթէ արուի եւ էգի զուգաւորութիւնից ոչ միշտ է զաւակ ծնւում, սա ստեղծողի պատճառով չէ, որովհետեւ ասաց՝ Աճեցէ՛ք եւ բազմացէ՛ք, այլ կատարողի կամ կրողի նիւթի պակասութիւնից է:

Դարձեալ ասում են, թէ Բանի մարմին լինելը մարդկութեան փրկութեան պատճառ էր, [ուրեմն] պէտք է լինէր աշխարհի սկզբում, որպէսզի նախնիները եւս փրկուէին: Եւ դարձեալ ասում են՝ հրեշտակների եւ մարդկանց մեղքի տեսակը նոյնն էր, այսինքն՝ հպարտութիւնը, եւ [քանի որ] հրեշտակներին չփրկեց, չպէտք է փրկէր նաեւ մարդկանց:

Առաջինի համար ասենք, որ երկար ժամանակ մարդկանց թողեց բնական օրէնքներում, եւ [մարդն] ընկաւ անարգ մեղքի մէջ: Յետոյ տուեց գրաւոր օրէնքը, որպէսզի խուսափեն մեղքից, սակայն դրանով էլ չարդարացան: Ապա եկաւ շնորհների օրէնքը, որպէսզի ճանաչենք Քրիստոսով տրուած փրկութիւնը: Եւ դարձեալ, մարդկային կեանքի տեսակը միանգամից չի հասնում կատարելութեան, ինչպէս որ մանուկները նախ

վարժում են նուազագույն ուսումով, այդպես էլ չէր պատշաճում մարդուն նախ մեծամեծ պատուիրաններ տալ, այլ՝ փոքր, որպեսզի սովորի պարզագույն ուսմամբ, ապա հասնի կատարեալ օրէնքներին: Երկրորդ, ասենք, որ հրեշտակներն անկարող են նորոգուել. այս է պատճառը, որ [նրանց կատարած] ընտրութիւնը հետեւում է կողմնորոշմանը: Հրեշտակներն անփոփոխ են իմանում եւ կարծում, ուստի անփոփոխապէս ընտրում են չարը կամ բարին, որի պատճառով էլ անզեղչ են մնում: Եւ դարձեալ, հրեշտակներն իմացականով են կարողանում ուսանել, իսկ մարդը կարիք ունի զգայապէս ուսանելու: Եւ դարձեալ, հրեշտակների մի մասը կորստեան մատնուեց, եւ բոլորը մնացին, իսկ եթէ մարդը չփրկուէր, բոլորը կորստեան կը մատնուէին:

Այսպէս եւ այս ձեւով հեթանոսները հակառակում են սուրբ եկեղեցուն:

Այժմ դարձեալ ցոյց տանք, որ վայել էր Բանին մարդ լինել: Որովհետեւ թէպէտ Բանի մարդեղութիւնը յայտնի է Սուրբ Գրքով, սակայն նրանք չեն հաւատում, ուստի ցոյց տանք բանական իմացմամբ: Նախ բնութեամբ [տրուած] է մարդուն սիրել Աստծուն: Եւ յայտնի է, որ յետոյ մոլորուեց զանազան սուտ աստուածներով, ուստի Աստուած մարմնացաւ եւ երեւաց, որ ճանաչեն միակ եւ ճշմարիտ Աստծուն:

Դարձեալ, առաջին մարդը կամեցաւ աստուածանալ եւ չկարողացաւ, [որովհետեւ] ժամանակը չէր, որի պատճառով Աստուած մարդացաւ եւ աստուածացրեց նրան: Դարձեալ, չարախօսում էր սատանան, թէ՛ բնութեամբ չար եւ մեղանշական է մարդը. Աստուած մարդացաւ եւ ցոյց տուեց [մարդու] անմեղ եւ բարի բնութիւնը՝ սերուած բարի Արարչից: Դարձեալ նա, որ իր շնորհով արարեց, իր ողորմութեամբ էլ փրկեց: Դարձեալ, ինչպէս իր՝ Աստծունն է ստեղծելը, այդպէս էլ նրանն է նորոգելը եւ փառաւորելը: Ստեղծեց ոչնչից եւ նորոգեց ապականումից, եւ վախճանին էլ՝ փառաւորելու է: Դարձեալ, Արարիչն ինքը վճիռ կայացրեց եւ դատապարտեց Ադամին, այդ պատճառով էլ ինքը մարմնացաւ եւ շարշարուեց, վճիռ կայացրեց եւ ազատեց նրան: Դարձեալ, նրա սէրը եւ ամենիմաստ գիտութիւնը երեւաց, այլապէս, եթէ չմարդանար, կ'ասէին թէ՛

չկարողացաւ, չկամեցաւ, չգիտէր, որոնցից երեւում է տկարութիւն, տգիտութիւն կամ նախանձ, որ խիստ անպատշաճ է Աստծուն: Դարձեալ, սատանան յաղթեց մարմնին, եւ Աստուած նոյն մարմնով յաղթեց յաղթողին, եւ սա արդարութեան գործ է: Դարձեալ, որպէսզի [դրանով] սովորեցնի յաղթել չարին՝ մանաւանդ արդարութեամբ, քան հզօր բռնութեամբ: Դարձեալ, զօրացաւ մահը մարդկային բնութեան մէջ, ուստի անմահն Աստուած մարդ եղաւ եւ վերստին անմահացրեց: Այս պատճառներով եւ առաւել, քան այս, Բանն առաւ մարդկային բնութիւն եւ աշխարհի մէջ երեւաց իբրեւ մարդ եւ փրկեց մեզ:

Իսկ եթէ տաճիկն ասի՝ թէպէտ հաւատում ենք սրան, սակայն «Հայր եւ Որդի» ասելը անպատշաճ է, ասենք, որ Մովսէսի Թաւրէթը<sup>12</sup> բոլոր արարածներին Աստծոյ ծնունդ եւ արարած է ասում: Դարձեալ ասում է մարդու վերաբերեալ. Սա ինքն է քո Հայրը, որ արարեց եւ ծնեց քեզ: Եւ դարձեալ ասում է՝ Իսրայէլն իմ անդրաճիկ որդին է, սիրեցի նրան (Ելք Դ 22): Եւ Դաւիթն ասում է. Ես ասացի, թէ աստուած էք կամ բոլորդ Բարձրեալի որդիներ (Սղմ. 28 6):

Եւ եթէ արարածների եւ մարդկանց Հայր է կոչում Աստուած, որովհետեւ նրանից ստեղծուեցին, ինչո՞ւ է անպատշաճ նրան Քրիստոսի Հայր անուանել, որ ծնուեց Հօր բնութիւնից՝ նախքան յաւիտենականութիւնը, ինչպէս ասում է Դաւիթը՝ Յաւիտենականութիւնից առաջ ծնեցի քեզ (Սղմ. 28 3): Եւ մարմնի միութեան պարագայում ի՞նչն է օտար [թուում], եթէ արեւի ճառագայթը, որ միանում է օդին, ասենք արեգակի ծնունդ է, կամ եթէ՛ խօսքը, որ միաւորուած է գրին, ասենք՝ մտքի ծնունդ է: Այդպէս էլ Հօր խօսքը՝ Կոյսի արիւնից, իբրեւ թանաք միախառնուած [գրին] ու երեւացած մարմնով: Եւ ինքը՝ Հայր Աստուած Յորդանան գետում վկայեց մարմնացեալ Բանի համար՝ Դա՛ւ է իմ սիրելի Որդին (Մտթ. Գ 17): Եւ ինքը՝ Փրկիչն ասում էր՝ Ելա՛յ Հօրից եւ եկա՛յ աշխարհ, դարձեալ թողնելու եմ աշխարհը եւ գնա՛մ Հօր մօտ (Յովհ. Ժ 28): Արդ, եթէ դու հաւատում ես Աստծուն, ինչո՞ւ ես ուրանում Աստծոյ Որդուն եւ չես ասում՝ «Հայր եւ Որդի», քանզի ինքը՝ Հայր Աստուած վկայեց, եւ

12 Թաւրէթ = Հնգամատեան:

Որդին յայտնեց, [սակայն] դժուար ես լսում, եւ մարգարէները կանխաւ ուսուցանեցին, [սակայն] չես հաւատում:

Եւ դարձեալ ասեմ կարճ. դժուար ես լսում, թէ՛ Քրիստոս Որդին է Աստծոյ, այդ գէպքում ցոյց տուր թէ՛ ո՞վ է երկրում Քրիստոսի Հայրը, եթէ չկարողանաս ցոյց տալ, հաւատա՛ Հայր Աստծուն, որ ասաց. «Դա՛ է իմ սիրելի որդին» կամ հաւատա՛ Քրիստոսին, որ ասաց «Աստծոյ որդի եմ», ըստ այդմ՝ դու կը հաւատա՞ս Աստծոյ Որդուն: Ահա յայտնի վկայութիւնը՝ ասուած Սուրբ Գրքում. «Աստուած եւ Որդի Աստծոյ»:

Այսքանն այս մասին:

Դ

#### ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ՉՈՐՐՈՐԴ ՄՈԼՈՐՈԹԻԷԼԸ

Սրանք Քրիստոսին Աստուած չեն խոստովանում, այլ՝ մարդ եւ «փեղամբար», այսինքն՝ «մարգարէ»<sup>13</sup>: Սրանք լոյսի ճշմարտութեան դէմ փակելով հաւատի աչքը՝ մնում են խաւարում եւ զրկում [իրենց] յաւիտեական փրկւէտ կեանքից, ըստ որում վկայեց ճշմարտութիւնը Քրիստոս՝ Ո՛վ ուրանայ ինձ մարդկանց առաջ, եւ նրան կ'որանամ Հօր եւ հրեշտակների առաջ (Ղուկ. ԺԲ 9): Եւ Յոհաննէսն ասում է. Ով չի հնազանդուում Որդուն, նրա վրայ կը մնայ Աստծոյ բարկութիւնը (Յովհ. Գ 36), որը պատճառ է, որ հաւատացեալները փրկուեն, եւ յիրաւի՝ անհաւատները կորստի մատնուեն: Եւ ականյայտօրէն Հին եւ Նոր կտակարանները Քրիստոսին Աստուած են ցոյց տալիս, բայց նրանք չեն հնազանդուում Սուրբ Գրքին<sup>14</sup>:

13 Փեղամբար- պրսկ. paygambar, peyambar = մարգարէ. տե՛ս Միջին հայ. բառ. Բ, էջ 415:

14 Ա-ն ունի հետեւեալ ընթերցումը. Վասն որոյ բանիք մոցա խօսեսցուք ընդ մոսա. մախ այսպէս հարց զջնուտն, որք միախոհ եմ տաճկաց, զի ջնուտն զՄեսիայն գալոյ ասէ եւ Աստուած, եւ տաճիկն՝ եկեալ եւ մարդ: Երկրորդ՝ Փորդաճն իրեանց ասէ. Յիսէ, Ռուհ, Ալլահ եւ Քալիմաթու, որ է Քրիստոս, Հոգի, Աստուած եւ Բան: Արդ, կրկին է տեսութիւն բանիս. մախ՝ ուղղական, այսպէս՝ Յիսէ, որ է Քրիստոս՝ Հոգի, Աստուած եւ Բան: Ահա յայտնի խոստովանութիւն: Երկրորդ՝ հոլովական այսպէս. եթէ Քրիստոս Հոգի կամ Լոյս եւ Բան Աստուծոյ: Եւ այս եւս յայտնի է, թէ Քրիստոս Հոգի է Աստուծոյ եւ

Եւ ասում են, թէ՛ ինչպէս մեր խօսքը մարդ չէ, այդպէս էլ՝ Աստծոյ Բանը:

Ասենք, որ մեր խօսքն անկատար է, եղական եւ թիւր, ուստի եւ մարդ չէ: Իսկ Աստծոյ Բանը կատարեալ է, անեղ եւ անեղձ, հետեւաբար Աստուած է:

Դարձեալ ասենք, եթէ Աստծոյ Բանն Աստուած չէ, եւ Հոգին Աստծոյ Աստուած չէ, եւ զօրութիւնն Աստծոյ՝ Աստուած չէ, ինչպէս դուք էք ասում, ուրեմն Աստուած չկայ, որովհետեւ մասերի վերանալով վերանում է եւ ամբողջը:

Եւ այստեղ՝ հարց. եթէ լոյս էք ասում Քրիստոսին, ինչպէս ասում էք՝ «Յիսէ նոր ի նորդան», այսինքն՝ «լոյս ի լուսոյ», արդ հարցնում եմ՝ լոյսն այն եղականն է, թէ անեղ: Եթէ անեղ է, ապա ուրեմն Աստուած է եւ արարիչ, իսկ եթէ եղական է, ո՞ր մի լոյսից է՝ հրեշտակների՝ լոյսից, թէ՞ լուսատուների [կամ] տարրերի, որոնք Աստծոյ լոյս չեն ասում: Իսկ եթէ ասէք՝ նոր ստեղծուած է, ասենք, որ որեւէ ստեղծուած իր Աստծոյ մէջ չէ, որովհետեւ ամբողջը պարզ էութիւն է եւ անեղ: Այլ արդ, թէ լոյսն Աստծոյ ստեղծուած ասէք, Աստծոյ մի մասը կը լինի եղական, այսինքն պատահականութիւն կը լինի Աստծոյ մէջ, ինչն ականյայտ սուտ է:

Ուրեմն Քրիստոս լոյս ի լուսոյ է, որ ինչպէս արեգակի լոյս, ունի միեւնոյն էութիւնը նրա, նոյնպէս եւ Որդի՝ Հօր էութիւնն ունի: Եւ ինչպէս ճրագի լոյսը յետոյ չէ, այդպէս էլ Որդին Հօր հետ է յաւիտեան:

Դարձեալ, լոյսն այն անեղ եւ արարիչ ծագեց Կոյս Մարիամի մէջ եւ առնելով մեր բնութիւնը, հոգին, մարմինը եւ միտքը՝ միաւորեց իր աստուածութեանը, ուրեմն՝ Աստծուն միացածը Աստուած է: Ինչպէս վառած մոմն է լոյս, ինչպէս հրացեալ փայտն է կայծ, ինչպէս հրացեալ երկաթն է հուր, այդպէս էլ Աստծուն միաւորուած մարմինն Աստուած է: Եւ ինչպէս իւրաքանչիւր մարդու հոգի ստեղծուած է Աստծուց, իսկ ծնողից միայն մարմինն է, Մարիամը կոչուած է Աստծոյ մայր եւ Աստուածածին, որովհետեւ Աստծոյ անմարմին լոյսը մարմնացած ծնուեց, ապա ուրեմն Քրիստոս Աստուած է: Եւ ինչպէս մարդը հոգուց եւ մարմնից մեկ

Բան, ապա ուրեմն Աստուած է, զի Աստուծոյ Հոգին եւ Բանն Աստուած է:

անձ է եւ մարդը մի դէմք ու մի բնութիւն ունի, այդպէս էլ մարդացած եւ մարմնացած Աստուած՝ մարդացած Բանն Աստուած, մի անձ է, մի դէմք եւ մի բնութիւն, ապա ուրեմն՝ Քրիստոս Աստուած է:

Դարձեալ, ամեն մարդ հօրից եւ մօրից է ծնւում, արդ՝ Քրիստոս կուսական արգանդից անսերմ սաղմնաւորուեց եւ անապական ծնուեց, ինչպէս եւ դուք էք ասում՝ ծնուեց Կոյսից, ուրեմն Քրիստոս Աստուած է:

Եւ եթէ ասեն՝ Եւան էլ Ագամից եւ Ագամն էլ հողից՝ առանց սերմի ծնուեցին, [ապա] ասենք, որ սրանք Աստծոյ գործերն են եւ ոչ՝ մարդու: Եւ եթէ օրինակին հաւատում ես, ինչո՞ւ չես հաւատում ճշմարտութեանը, քանզի Բանն Աստուած ինչպէս Ագամին հողից մարդ արարեց, այդպէս էլ նոյն Բանն [Աստուած] Կոյսից մարդ եղաւ, ապա ուրեմն Քրիստոս Աստուած է:

Իսկ եթէ ասեն՝ մարգարէներն էլ հրաշքներ էին գործում, ինչպէս Մովսէսն արեց փարաւոնի առաջ, իսկ Նղիան եւ Նղիսէն յարութիւն տուեցին մեռելներին, այդպէս էլ Քրիստոս հրաշքներ կատարեց, [ապա] ասենք, որ մարգարէներն ուրիշի գօրութեամբ էին գործում, այսինքն՝ Աստծոյ, իսկ Քրիստոս՝ ինքնիշխան հրամանով, եւ իշխանները գործում են թագաւորի հրամանով: Եւ յայտնի է, ինչպէս մարգարէներն էին գործում Աստծոյ անունով, այդպէս էլ առաքեալները Քրիստոսի անունով կատարում էին բոլոր հրաշքները. ինչպէս Պօղոսը յարութիւն տուեց մեռեալին (տե՛ս Գործք Ի 7-12), Պետրոսը քայլեցրեց կաղին՝ Քրիստոսի անուամբ (տե՛ս Գործք Գ 2-10): Ապա ուրեմն Աստուած է Քրիստոս<sup>15</sup>:

Դարձեալ, մեղքին թողութիւն տալը միայն Աստծունն է, որի մասին վկայում էք նաեւ դուք: Բայց արդ՝ Քրիստոս թողութիւն էր տալիս մեղքին, ովքեր մօտենում էին նրան եւ մեզ տուեց իշխանութիւն՝ եկեղեցում թողութիւն տալ մեղքին, ապա ուրեմն Քրիստոս Աստուած է:

15 Ա-ն ունի. Դարձեալ ամենայն արուեստաւոր ի գործոյն իր ճանաչի, այլ զի Աստուած է ճշմարիտ Քրիստոս, ի գործոյն ճանաչի, եւ ճախ սքանչելիքն գործ Աստուծոյ է, զի ի վեր է քան զբնութիւն: Արդ, դուք ասէք, եթէ քարամաքթար է Յիսէն, այսինքն՝ սքանչելագործ, որ զմեռեալս յարուցանէր եւ զկոյրս լուսաւորէր, ապա ուրեմն Աստուած է Քրիստոս:

Դարձեալ, մարդկանց խորհուրդներն իմանալ եւ կանխագուշակել ապագան՝ միայն Աստծունն է: Բայց արդ, Քրիստոս գիտէր մարդկանց խորհուրդները՝ թէ՛ ի՞նչ կայ նրանց մէջ եւ ասում էր լինելիքը, ինչպէս դուք էք ասում՝ «փեղամբար» այսինքն՝ «մարգարէ», իսկ «մարգարէն» թարգմանում է «տեսնող»<sup>16</sup>: Եւ եթէ ասեն, թէ մարգարէները լինելիքն են ասում, ասենք, որ լինելիքը յայտնի է միայն Աստծուն եւ կամ [ներանց], ում յայտնում է Աստուած, ինչպէս հրեշտակներին եւ մարդկանց: Իսկ դեւերը սրամիտ եւ նրբամիտ են, աւելի արագ են տեսնում, քան մարդը, եւ թւում է, թէ կանխատեսում են առաջիկան: Իսկ ճարտարները [գուշակում են] ծանօթ նշաններով եւ շարժումներով, բախտագուշակները՝ կուսհելով եւ կիսահարցականներով, իսկ ճշմարտութեամբ՝ միայն Աստուած, որովհետեւ անցեալն ու ապագան նրա համար ներկայ են:

Եւ եթէ ասեն, այդպէս եւ Քրիստոս գիտէր ինչպէս մարգարէները, ասենք, որ մարգարէները Բանն Աստծոյ եւ Սուրբ Հոգու յայտնութեամբ գիտէին եւ ժամանակ առ ժամանակ, երբ կամենում էր Աստուած: Իսկ Քրիստոս՝ միշտ եւ իրենից, որովհետեւ Աստծոյ Բանն էր, իմաստութիւնն ու լոյսը, ապա ուրեմն Քրիստոս Աստուած է:

Իսկ եթէ ասեն՝ ձեր Աւետարանն ասում է Մարգարէն իր գաւառում պատիւ չունի (Մտթ. ԺԳ 57, Մրկ. Զ 4, Ղուկ. Դ 24, Յովհ. Դ 44), ասենք, որ Քրիստոսին «մարգարէ» կոչում են ոչ թէ պատուի, այլ խոնարհուելու համար, որովհետեւ, երբ Բանն [Աստուած] մարդ եղաւ, այդժամ կոչուեց մարգարէ կամ առաքեալ կամ քահանայ եւ այլն: Ոմանք էլ մարգարէ էին կարծում, ըստ նրանց խօսքի է ասում, [որի վերաբերեալ] պարզ ասում է. Ի՞նչ եմ ասում մարդիկ իմ մասին: Ոմանք ասում են՝ Եղիան ես, ոմանք՝ Երեմիան կամ ոմանք էլ՝ մարգարէներից մէկը: Եւ ասաց աշակերտներին. Դուք ի՞նչ էք ասում: Պետրոսն ասաց. Դու Քրիստոսն ես, կենդանի Աստծոյ որդին (Մտթ. ԺԶ 13-16), ապա ուրեմն՝ Քրիստոս

16 «Մարգարէ»-ի «տեսանող» ստուգաբանութիւնը տրուած է նաեւ Գրիգոր Տաթեւացու Եսայայ մարգարէութեան մեկնութեան մէջ. «մարգարէն տեսանող լսի ըստ եբրայեցոցն». տե՛ս տպ. աշխ. Հ. Քեօւէեանի, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 17:

Աստուած է եւ Աստծոյ Որդի. հաւատում ենք նրան ու երանի տալիս:

Դարձեալ, ստեղծելն Աստծոյ գործ է, որովհետեւ անսահման զօրութիւն է պէտք ոչ գոյը գոյի վերածելու: Արդ, ինչպէս դուք էք ասում, թէ՛ Քրիստոս մանուկ հասակում խաղալիս ձեռքն էր առնում հողը եւ թռչուններ ստեղծում<sup>17</sup>, ինչպէս՝ չղջիկ եւ այլն, այլեւ՝ ի ծնէ կոյրի աչքը բացեց, որ տեսնի: Արդ, եթէ Քրիստոս ստեղծում էր թռչուն եւ ի ծնէ կոյրին՝ աչք, ապա ուրեմն Քրիստոս Աստուած է: Եւ եթէ ասեն՝ կախարդներից ոմանք էլ մարդու կամ թռչնի կերպարանք են [առնում], ասենք, որ սրանցը թուացեալ է եւ ոչ իրական. նա, որ արարեց կերպարանքը, դարձեալ նա կարող է փոխել:

Դարձեալ, միշտ անմահ մնալն Աստծուն է: Արդ, դուք ասում էք, թէ՛ Քրիստոս ո՛չ խաշուեց, ո՛չ մեռաւ, այլ բարձրացաւ երկինք եւ միշտ կենդանի է: [Իսկ] մենք ասում ենք, թէ՛ խաշուեց, թաղուեց, յարութիւն առաւ եւ համբարձուեց երկինք եւ միշտ կենդանի է, ապա ուրեմն՝ Քրիստոս Աստուած է: Եւ եթէ ասեն՝ բոլոր մարգարէների հոգիներն էլ երկնքում են, ասենք, որ բոլոր մարգարէների հոգիներն առանց մարմնի են, այն էլ՝ մահից յետոյ են ելնում երկինք: Իսկ Քրիստոս՝ հոգով եւ մարմնով եւ անմահ կենդանութեամբ բարձրացաւ երկինք, ապա ուրեմն Քրիստոս Աստուած է:

Եւ եթէ ասեն խտրը եւ Ելիասը, որ ենովքն ու Եղիան են, բարձրացան երկինք, նոյնպէս եւ Քրիստոս, ասենք, որ ոչ թէ երկնքում են, այլ դրախտում, որ մահուան եւ կենաց միջակայքում է եւ գոյութիւն կ'ունենայ մինչեւ վախճան, յետոյ կը մեռնեն Նեոի ձեռքով, որը Մահիգի էլ զամանն է: Իսկ Քրիստոս բարձրացաւ երկինք եւ ոչ դրախտ, որի պատճառն է, որովհետեւ դրախտից չիջաւ, այլ Աստծուց իջաւ երկիր՝ որպէս նրա խօսք եւ դարձեալ բարձրացաւ երկինք՝ առ Աստուած, ապա ուրեմն Քրիստոս Աստուած է:

Եւ եթէ ասեն, թէ Քրիստոս գալու է վախճանին, կը գայ եւ կը մեռնի, ասենք այս կապակցու-

թեամբ, եթէ վախճանին գայ ու մեռնի, Քրիստոսը չէ, այլ Նեոը՝ սատանայի որդին: Այն է, որ դուք «դաճալ» էք կոչում: Եւ եթէ նա Քրիստոսն էր, ինչպէ՞ս էր քրիստոնեաներին [ետ] դարձնում հաւատից, որ սկզբնապէս նրան հաւատացին: Եւ եթէ ասեն, թէ՛ ապա ինչո՞ւ Եղիան ու Ենովքը կը մեռնեն, իսկ Քրիստոս՝ ոչ: Ասենք, որ նրանք մեռնելու են, որպէսզի վկայեն Քրիստոսի ճշմարտութիւնը, իսկ Քրիստոս ո՛ւմ վկայութեան համար մեռնի: Եւ եթէ ասեն, թէ՛ Քրիստոս սկզբում մահացաւ աշխարհի կեանքի համար, որպէսզի փրկուեն հաւատացեալները, [ասենք, որ] այնժամ փրկութիւն չէր, որովհետեւ անցել է մարդկանց ժամանակը եւ հասել են դատաստանի: Դարձեալ, բոլորի դատաւորը Աստուած է, որ արարեց բոլորին: Բայց արդ, յայտնի է բոլոր մարգարէների խօսքերից, որ Քրիստոս է նստելու դատաւոր: Այդ պատճառով նա մարմին առաւ, շարշարուեց, նա էլ կը դատապարտի անհաւատներին եւ կը փրկի իր հաւատացեալներին, ինչպէս եւ դուք էք ասում՝ «Ղիամաթի դատի Յիսէն է նստելու», ապա ուրեմն Քրիստոս Աստուած է:

Եւ եթէ ասեն մեզ՝ դու ասացիր այժմ, որ Քրիստոս չի գալու: Ասենք, որ նախ եկաւ քարոզելու եւ դարձի բերելու եւ յետոյ գալու է դատելու եւ փրկելու: Առաջին գալուստն անշուք էր, իսկ երկրորդը՝ հայրական փառքով: Եւ չի կարող մեռնել երկու պատճառով: Նախ բոլոր մեռեալները յարութիւն են առնելու, այդ դէպքում ողջը ինչո՞ւ մեռնի: Երկրորդ, եթէ մեռնի, այդ դէպքում դատաստանի վճիռն ո՛վ պէտք է հատուցի, եւ մեռեալն ինչպէ՞ս յաւիտենական կեանք կը պարգեւի: Ապա Քրիստոս Աստուած է եւ բոլորի դատաւորը եւ յաւիտենական կեանքը:

Այսքանն այս մասին<sup>18</sup>:

17 Մանրադրուագը քաղուած է «Գիրք տղայութեանն Քրիստոսի» սուրբգրային պարականոնից. տե՛ս Թանգարան հայկական հին եւ մոր դպրութեանց. Բ, Անկանոն գիրք Նոր կտակարանաց, աշխ. չ. Ե. Տալեցի, Վենետիկ, 1898, էջ 82:

18 Ա.-ն ունի. Այսչափ ընդդէմ այլազգեացն յայտնի բառիք ցուցաք զՔրիստոս Աստուած ճշմարիտ վասն ռամկաց: Այլ վասն հաւատացելոց եւ կատարելոց վկայութեամբ Սուրբ Գրոց բազում գլխով այլ ուրեք արտայայտեցաք, զի է ճշմարիտ Քրիստոս Աստուած եւ փրկիչ մեր եւ կեցուցիչ, որում փառք, պատիւ ընդ Հօր եւ Սուրբ Հոգոյն. ամէն:

Ե

ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ  
ՍՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Որ ամենեւին չեն ընդունում Սուրբ Գիրքը, այսինքն՝ Հին եւ Նոր կտակարանները: Եւ ասում են չորս գիրք է եկել երկնքից. «Թաւրէթ», «Ջապուր», «Ընծիլ», «Ֆուրղան»: «Թաւրէթ» Մովսէսին են կոչում, «Ջապուր» Դաւիթին, «Ընծիլ» Աւետարանը եւ «Ֆուրղան»՝ Մահմեդին: Չորսն են ասում, մինչդեռ երեքը բոլորովին չգիտեն եւ չեն հաւատում, այլ միայն՝ իրենցը: Եւ ասում են՝ թէ միւս բոլորը սուտ են, այլ միայն Ֆուրղանն է ճշմարիտ օրէնք:

Ուստի նրանց հարց տամ նախ այսպէս. եթէ սրանք չորսն էլ երկնքից են իջել, ճշմարիտ են, թէ՛ սուտ: Եթէ ձերը ճշմարիտ ասէք, ապա նրանք էլ ճշմարիտ են, որովհետեւ երկնքից են իջել: Իսկ եթէ նրանք ճշմարիտ են եւ դուք չէք ընդունում, ապա ակնյայտ է, որ ճշմարտութիւնից դուրս էք եւ սուտ:

Դարձեալ, եթէ նախնիների հետ ճշմարիտը չխօսեց, դա կամ տգիտութիւնից, կամ տկարութիւնից, կամ՝ չկամութիւնից է, ինչն ակնյայտ սուտ է, որովհետեւ Աստուած ամենիմաստ է, ամենակարող եւ ամենագութ, ապա ուրեմն ճշմարիտ են Հին եւ Նոր կտակարանները:

Դարձեալ, եթէ Աստուած իր առաջին խօսքը սուտ տուեց եւ ձեզ տուեց նորը, ապա Աստուած սուտ է տուել իր խօսքը, եւ այսպէս խօսելը մեծ հայհոյութիւն է: Եւ եթէ սուտ են առաջինները, սուտ կը լինի նաեւ ձերը:

Դարձեալ, եթէ իր առաջին խօսքը Աստուած փոխեց, ուրեմն զղջաց եւ փոշմանեց, իսկ զղջումը տգիտութեան հետեւանք է, ինչն անհնարին մեղք է [Աստուծոն վերագրել]:

Դարձեալ, եթէ առաջին խօսքը սուտ ասաց եւ յետոյ՝ ճշմարիտ, ուրեմն նրա մէջ փոփոխութիւն կայ, իսկ փոփոխականը չի կարող Աստուած լինել:

Դարձեալ, եթէ առաջիններին սուտ ասաց, ուրեմն խաբեց նրանց եւ ստեց, իսկ խաբողը եւ ստախօսը չի կարող Աստուած լինել:

Դարձեալ, եթէ նրանց սուտ ասաց, եւ ձեզ՝ ճշմարիտ, ապա ասում էր նրանց եւ սիրեց ձեզ: Ուրեմն այժմ դուք աւելի սիրելի էք Աստուծոն,

քան Դաւիթը, Մովսէսը, Աբրահամը եւ միւս նահապետները, որ բնաւ սուտ է:

Դարձեալ եւ այլ կերպ. թէ նրանց օրէնքներն ու կտակարանները սուտ են, սուտ է նաեւ ձերը, որովհետեւ բազմաթիւ բաներ նրանցից ունէք, ինչպէս՝ թլփատութիւնը, լուացումը, զաքաթը եւ այլն, որովհետեւ եթէ անհաստատ է հիմքը, [անհաստատ է] նաեւ շինութիւնը:

Դարձեալ, բոլոր նախահայրերն ու մարգարէները շունչին ձեր կտակարանը<sup>19</sup>, ապա ուրեմն բոլորը սուտ խօսեցին: Եւ դարձեալ, բոլորը կորստի մատնուեցին, քանի որ շունչին ձեր օրէնքները: Այդ դէպքում ինչո՞ւ էք դուք նրանց անունով «սալաւաթ» բերում եւ բարեխօս դնում՝ Դաւիթին, Մովսէսին, Աբրահամին եւ այլոց:

Դարձեալ, հրով եւ միգով երեւաց Աստուած Մովսէսին եւ գրեց օրէնքները տախտակների վրայ: Եւ Դաւիթը Քրիստոսի հայրն է ըստ մարմնի, եւ Քրիստոս Բանն է Աստուծոյ եւ լոյս. եթէ դրժում էք նրանց կտակարանները, դրժում էք եւ Աստուծոն, որ խօսեց նրանց հետ եւ տուեց կտակարանների խօսքը: Եւ ո՞վ հաւանութիւն կը տայ այս մտքին, թէ՛ Աստուծոյ օրէնքը սուտ կարող է լինել<sup>20</sup>:

Ահա այս եւ այսպիսի բազում հայհոյութիւններ կան նրանց խօսքերում, ովքեր չեն ընդունում Հին եւ Նոր կտակարանները:

Եւ եթէ ասեն, ահա եւ դուք էլ Հին օրէնքները չունէք, այդպէս էլ մենք ձերը եւ նրանցը չունենք: Ասենք այս կապակցութեամբ, մենք ունենք Հին Կտակարանը, ինչպէս եւ Նորը՝ նոյն Հոգուց խօսուած եւ կոչում ենք Աստուածաշունչ: Այլեւ՝ չենք մերժում Հին օրէնքն իբրեւ շար եւ պիղծ մի բան, այլ Հնի կարիքն էլ ունենք: Նախ, որովհետեւ Հին օրէնքը տղայական [հասակի] համար էր եւ անկատար, իսկ Նորը՝ կատարեալ [հասակի] եւ կատարեալների համար: Երկրորդ, նա օրինակ [էր], իսկ սա՝ ճշմարտութիւն, իսկ կատարեալն

19 Նկատի ունի Ղուրանը:

20 Ա.-ն այստեղ շարունակում է հետեւեալ բառերով. «Օրինակն փոխի ի ճշմարտութիւնն, այլ ճշմարտութիւնն ի յօրինակն՝ ոչ երբեք, ապա թէ ոչ ներգործութեամբն լինի զօրութեամբ, որ է սուտ: Եւ Կովու օրէնքն ճշմարիտ. որ այսպէս գրեալ է ի վերնագիրն ի Ֆուրղանին ձեռ. Մաաֆ. որ է Կովու օրէնքն, զոր գրէր Մահմէտ եւ կապէր ի ճակատս երնջի, եւ նա բերէր ժողովրդեանն»:

անկատարի, հոգեւորը՝ մարմնաւորի, ճշմարտութիւնը՝ օրինակի կարիքը չունի եւ չի գործածում, սակայն այն ունենք ծածուկ եւ գաղտնաբար, ինչպէս օրինակ կապարն է ծածկուած նկարի տակ եւ դեղով պատուած, կամ ինչպէս աստղերն են ցերեկային [լուսով] ծածկուած: Այդպէս էլ բնական օրէնքները Աստուած Ադամին տուեց, բանականը՝ Նոյին եւ Աբրահամին, գրաւորը՝ Մովսէսին եւ միւս մարգարէներին, [որոնց] այժմ ծածուկ կերպով ունենք Աւետարանում եւ ոչ յայտնի, ինչպէս ասացինք:

Եւ եթէ ասեն, այսպէս էլ մեր օրէնքը նոր է, իսկ ձերը հին եւ փոխուած, [ապա] ասենք, որ բոլոր օրէնքները երկու բնորոշ գիծ ունեն, այսինքն՝ կատարեալ եւ անկատար, որ օրինակը եւ ճշմարտութիւնն են: Եւ կատարեալն ու ճշմարտութիւնը նորն է, իսկ անկատարն ու օրինակը՝ Հինը: Արդ, եթէ ձեր օրէնքը նոր է, մերը պէտք է Հինը լինի, որ ձերը նորը լինի, որովհետեւ նորը հինից յետոյ է ասւում: Իսկ եթէ մեր օրէնքը նորն է, ապա ձերը չի կարող նորը լինել, որովհետեւ նորը նորի [համեմատութեամբ] չի ասւում:

Դարձեալ, կատարեալը չի կարող անկատար լինել, այլ կարող է լինել գերակատար, որ սրանից յետոյ է: Այլ արդ, ձեր օրէնքը գերակատար չէ, որ կեանքից անդինն է, եւ կատարեալ չէ, որ նորն է, եւ անկատար չէ, որ Հինն է, ինչպէս ցոյց տրուեց: Ուրեմն ձեր օրէնքը բոլոր օրէնքներից դուրս է: Իսկ օրէնքից դուրսն անօրէնութիւնն է, եւ անօրէնութիւնը չի կարող փոխել օրէնքը եւ չի կարող լինել նոր օրէնք:

## 2

### ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՄՈԼՈՐՈԹԻԵՆԸ

Եւ մի մարդ, որին «փեղամբար» են կոչում, այսինքն՝ «մարգարէ», կեղծ է, որ յայտնի է իրերից: Նախ՝ «մարգարէութեան» սահմանումից: Մարգարէութիւն է իմանալ անցեալը, պատմել ապագան, ճշմարտօրէն խօսել ներկայի մասին: Իսկ Մահմէտն անցեալը չգիտէ, որն ակնյայտ է Աբրահամի եւ Նախնիների մասին նրա սուտ պատմութիւնից, հետեւաբար առաւել եւս՝ ապագան, եւ չգիտէ նաեւ ներկան, ուստի մարգարէ

չէ<sup>21</sup>: Երկրորդ, մարգարէն մարգարէներին սուտ չի համարում, այլ ասում է՝ մարգարէների հոգին հնազանդում է մարգարէներին (Ա Կորնթ. ԺԳ 32): Իսկ Մահմէտը բոլոր մարգարէներին սուտ է համարում՝ թէ՛ Հնում, թէ՛ նորում վկայութիւն տուողներին, եւ միայն իրեն է ճշմարիտ եւ վերջին մարգարէ համարում, ուստի եւ՝ մարգարէ չէ<sup>22</sup>: Երրորդ, մարգարէն ուրիշների համար է լինում եւ ոչ իր համար, ինչպէս յայտնի է Մովսէսից եւ ուրիշներից, որ այլոց համար մարգարէացան, իսկ Մահմէտն ինչ ասում է՝ իր վերաբերեալ է խօսում՝ ասելով. «Աստուած աշխարհն ինձ համար է ստեղծել» եւ այլ բազմաթիւ ճոռոմբանութիւններ: Չորրորդ, մարգարէները նշաններով եւ սքանչելիքներով յայտնի դարձան, ինչպէս Մովսէսը՝ եգիպտոսում, իսկ Մահմէտը՝ սպառնալիքներով, սրի կոտորածով եւ բռնութեամբ էր կատարել տալիս օրէնքները, ինչպէս բոլոր բռնակալները<sup>23</sup>:

21 Ա.-ն ունի. պատմութեանը որ վասն Աբրահամու, ապա եւ զապագայն սուտ ասէ, թէ ասէ, որ եւ ոչ խօսի վասն ապագային բան ինչ, այլ եւ զներկայն անգիտանալ: Որպէս եւ գրեալ է Ի Խտր (արաբ. քոլ, ծածկոյթ. տե՛ս Համաօտ բառարան ի տաճկականէ ի հայ ի պէտս դպրոցաց յօրինեալ ի Յակովբոս վ. Պօզաճեան, Վիեննա, 1841, էջ 394. այստեղ՝ ծածուկ) գիրս իրեանց, թէ զԱլի կարծէր ընդ կնոջ իրում, եւ հանեալ ի ծառ, զի յանգէտս անտոս հարցէ ի նա, եւ տեսեալ գերկոտորիսն հատեալ, ապա շուքը (= արաբ. թուրք. sukur, sukr պարսկ. sokr. գոհութիւն, շնորհակալութիւն. տե՛ս Միջին հայ. բառ. Բ, էջ 225) ետ Աստուծոյ, թէ՛ եւ արունտէր ոչ եղէ: Ապա յայտ է, որ զիր կնոջն ստուգութիւնն ոչ գիտէ, ոչ է մարգարէ:

22 Ա.-ն ունի հետեւեալ ընթերցումը. Եւ յայտ է ի կերակուրս եւ զազգապղծութիւնս, զոր ինչ Մովսէս արգել, Մահմէտ հրաման ետ. որպէս զուղտ, զձի, զնապաստակ կամ զճագար, եւ զայլսն: Նոյնպէս եւ զազգականն, մերձաւորսն հրամայեաց առնուլ, այլեւ բազում կանայս, որ ոչ գտանի ի գիրս մարգարէից, ապա ուրեմն ոչ է մարգարէ:

23 «Սրի կոտորածով... բռնակալ»-ի փոխարէն Ա. ձեռագիրն ունի հետեւեալ ընթերցումը. եւ մահուամբ, որպէս ի մեր ժամանակ թամաշուլանկն. զի ոչ միայն մարգարէ տայ ասել զինքն, այլեւ՝ չաստուած տայ պաշտել զինքն. եւ յայտ է, զի նշան եղեալ է յամենեցունց գլուխ:

Իսկ եթէ ասեն Մահմէտը այստեղ «քարամաթ»<sup>24</sup> չարեց, այլ անելու է այն «գունիայ»-ում<sup>25</sup>, որ հանդերձեալ կեանքն է, ասենք, որ այժմ յանուն հաւատի է, իսկ այն կեանքում հաւատը խափանուած է, որովհետեւ դէմ յանդիման տեսակցութիւն է եւ ոչ թէ յուսացող մի բան: Հինգերորդ, իւրաքանչիւր մարգարէ կանխախօսում է այն, որի մասին ոչ ոք չի խօսել, ինչպէս յայտնի է մարգարէների գրքերից: Իսկ Մահմէտը մի մասը Մովսէսից է առել, մի մասը՝ այլ գրքերից եւ իր անունից գրել: Որովհետեւ թլփատութիւնը Մովսէսի [գրքից] էր, լուսացումը, զաքաթը<sup>26</sup> եւ մնացածը եւ ոչ մի նոր պատգամ [չունի]<sup>27</sup>: Վեցերորդ, ոչ մի մարգարէ իրեն հակառակ չի խօսում, իսկ նա իրեն հակառակ է խօսում, որովհետեւ չգրեց մարգու մեղքի մասին, այլ վերագրեց ում ինչ կարող է. ասում է՝ կի՛նն ստեղծուած է պոռնկութեան համար, կերակուրն ագահութեան համար: Եւ սա մեծ հայհոյութիւն է՝ Աստծուն չարի պատճառ ասելը<sup>28</sup>: Եւ այս ամենի վրայ ասում է դատաստան է լինելու եւ հատուցում: Արդ, եթէ մեղքը մարգունը չէ, ի՞նչ է հատուցելու Աստուած<sup>29</sup>:

24 «Բարամաթ» = սքանչելիք, հրաշք:

25 «Գունիայ» = արաբ. ա) աշխարհ, յաիտեանք, բ) ստացում, կեանք, ինչք, մեծութիւնք, գոյք. տե՛ս Համաոսոս բառարան ի տաճկականէ ի հայ..., էջ 914:

26 «Զաքաթ» (զէքէթ) = արաբ. zekat, պրսկ. zakat = ողորմութիւն՝ տրուած մեղած սիրելիի հոգու համար. տե՛ս Միջին հայ. բառ., հոտ. Ա., էջ 215:

27 Ա.-ն ունի. եւ այս ամենայն ոք եւ կարի յետինքն կարեն առնել: Ապա ուրեմն գող է եւ ոչ մարգարէ: Զի թլփատութիւնն ի Մովսէսէ էառ, եւ զլուսացումն, եւ զաքաթն, որ է տասանորդ, եւ այլ ամենայն, եւ ոչ ունի նոր ինչ փեղամբարի, վասն որոյ ոչ է փեղամբար:

28 Ա.-ն ունի. զի վասն այն ստեղծ Աստուած զկին վասն պոռնկութեան, զկերակուր վասն ագահութեան: Որ եւ կարի ամբարշտութիւն է զԱստուած ասել պատճառ չարեաց:

29 Ա.-ն «ի՞նչ է հատուցելու Աստուած... մարգարէ չենք ասում» հատուածի դիմաց ունի. զի՞նչ հատուցէ Աստուած. ապա ուրեմն սուտ մարգարէ է: Եօթներորդ՝ զի ոչ ոք մարգարէ մեղս ուսուցանէ, եւ ոչ ոք մեղօք հաճոյանալ Աստուծոյ. զայս եւ դուք ասէք: Իսկ Մահմէտ զմեղս ուսուցանէ, զոր Աստուած արգել. Մի՛ շնար: Իսկ նա հրաման տայ խառնակել ընդ բազումս: Եւ ինքն՝ Մահմէտ ոչ եթող չար յաշխարհի, զոր ոչ արար

եւ բազմաթիւ այլ բաներ է ասել, որ այժմ պարտաւոր չենք յիշել: Այս պատճառով է, որ մարգարէ չենք ասում:

Եւ եթէ ասեն, ինչո՞ւ ձեր գրքում գրուած չէ «փեղամբար» անունը: Ասենք, որ մեր Աւետարանը եւ Գիրքը գրուել են եօթ հարիւր տարի առաջ, առաջին գրքում ինչպէ՞ս գրէին յետինի [անունը]: Եւ եթէ ասեն, յետոյ ինչո՞ւ այսքան ժամանակ չգրեցին: Ասենք, որ առաքեալների ժամանակ հերձուածողներ, սուտ առաքեալներ եղան, որ խեղաթիւրում էին օրէնքը եւ շեղում հաւատից, որի պատճառով առաքեալները կանոն եւ նզովք գրեցին՝ Աւետարանում եւ առաքեալների գրքերում չսեւ ուրիշ մեկին եւ չգրել Գրքում: Ուստի երկնչում ենք նրանց նզովքից եւ այլ մարդու անուն եւ խօսք չենք համարձակուում գրել: Եւ եթէ ասեն, եթէ մարգարէ չէր, ինչպէ՞ս էր ամպհոփանի լինում նրա վրայ: Ասենք, որ ամպհոփանի չէր այլ կարուած կիսարան էր, որ այժմ «սուքուր» են կոչում, այն էր գլխի վրայ պահում: Եւ

անձամբ իրով, որ եւ ազգն իրեանց վկայեն, թէ այսչափ կին արար, եւ այսչափ արտաքոյ բնութեան գնայր, ապա ուրեմն չարագործ է եւ ոչ մարգարէ: Ութերորդ՝ ամենայն ոք որ արտաքոյ ելցէ ի ճանապարհէն, որ տանի ի քաղաքն, ոչ հաւանի ի նա: Իսկ Մահմէտ եթող զկամս Աստուծոյ եւ ըստ կամաց իրոց շրջեցաւ. յայտ է ի ժողովրդեանէ նորին, զի ամենայն ոք զհեշտութիւն մարմնոյ սիրէ եւ ըստ կամաց իր գնայ: Իններորդ՝ անասունք ոչ են պատկեր Աստուծոյ, զի անբանք են եւ անիմաստք, մնամապէս եւ որք անասնաբար շրջին, իսկ Մահմէտ եւս վատթար է քան զանասուն ըստ կրկին պատճառի: Նախ՝ զի նոքա միանգամ ի տարոջն շաղաշարին, եւ նոքա ի բոլոր ամն, եւ ապա զի նոքա ըստ բնութեան կարգին, եւ նա՝ արտաքոյ բնութեան, որ եւ քան զշուն եւ քան զգայլ եւ քան զայլ պիղծ կենդանիս վատթար գտանի: Տասներորդ՝ ամենայն ոք սիրէ զմեանն իր, որպէս սիրէ անասուն զանասուն եւ այր զընկեր իր, այսպէս եւ Աստուած զոչ ոք սիրէ եթէ զմեանն իր. իսկ Մահմէտ ի մնամակցութեանէն Աստուծոյ հեռի է այնքան որքան Աստուած ճանաչէ զմարդն, ապա ուրեմն եւ ոչ Մահմէտ ճանաչեաց զԱստուած. ուրեմն ոչ է մարգարէ:

Եւ եթէ ասեն. յԱւետարանն ձեր ոչ է գրեալ. ասեմք ոչ այլ ինչ բայց միայն այս, թէ յարիցեն սուտ Քրիստոսք եւ սուտ մարգարէք. արդ, սուտ քրիստոս է Նեոնն, ապա եւ սուտ մարգարէ Նեոնն եւ կարապետ իցէ փեղամբարն ձեր:

քանի որ գողի վարքագիծ ունէր, ցանկանում էր իրեն մարգարէներին նմանեցնել՝ ուղտով էր շրջում, որպէսզի Եսայի [մարգարէի] խօսքն իրենով կատարուած [համարի]<sup>30</sup>: Երբեմն կաշեայ

30 Ա ձեռագիրն այստեղ ունի հետեւեալ յաւելումը. Դարձեալ. թէ Մահմէտն ի ձեր Մաաֆն (= Կովի օրէնք) ի յարապ գիրն այլ չէ գրած, թէպէտ այլ ցեղ անուն կայ: Եւ թէ ասեմ. Եսայի մարգարէն. «Տեսի հեծեալ մի իշոյ եւ հեծեալ մի ուղտոյ» (Ես. ԻԱ 9), որ է Քրիստոս ի վերայ իշոյ նստեալ եւ Մահմէտ ի վերայ ուղտոյ: Ասեմք, եթէ հեծեալն ի վերայ իշոյ էր Քրիստոս եւ հեծեալն ի վերայ ուղտոյ՝ Յովանէս, որ ստեւ ուղտոյ զգեցող: Եւ յայտ է յերկուց. նախ զի ի մի եւ ի նոյն տեսնելն համանգամայն յիշէ զհեծեալն յուղտ եւ յէշ, որ է Քրիստոս եւ Յովանէս ի միում ժամանակի: Երկրորդ՝ զի նախ յիշէ զուղտն եւ ապա՝ զէշն (տե՛ս եւ հմմտ. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. բնագիրը հրատարակութեան պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմանեց եւ ծանօթագրեց Վ. Մ. Վարդանեան, Եր., 1985, էջ 164): Այս տեղիի վերաբերեալ հետեւեալ ծանուցումն է տալիս Բ. Կիլիսեքեանը. Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ Մատենադարանի թիւ 1288 ձեռագրին մէջ (եր. 135) հետեւեալ կերպով մեկնուած է Եսայեայ այդ համարը. Հրց. Եսայի տեսանէր հեծեալ երկձի. միմն իշոյ եւ միմն ուղտոյ: - Պոսիս. Առ տեղեան զԲաբելացիս եւ զՄարս, գերիչս Երուսաղէմի ասէ: Այլ հրէայ ոմն, ծառայ Մահմէդի, իշով զՔրիստոս ասաց եւ ուղտով զՄահմէդ, եւ չափով կենդանեացն մեծ ասաց զՄահմէդ: Բայց այս է. հեծեալ՝ սատանայ, եւ հրէայքն՝ էշ, որ ոչ ծանեան զմտոր տեսոն իրեանց. ուղտ ծամածոտ ազգք, որ ոչ անաստուածք են եւ ոչ աստուածապաշտք, որք մոլորեցան ի Մահմէտէ: Իսկ Եսայեայ խօսքերն են. «Եւ տեսի հեծեալս երկուս. հեծեալ մի իշոյ եւ հեծեալ մի ուղտոյ» (Ես. ԻԱ 7) «Եւ տեսի, զի գայր նոյն հեծեալ երկձի» (Ես. ԻԱ 9): Համապատասխան բացատրութիւն ենք գտնում Գրիգոր Տաթեւացու Եսայու մեկնութեան մէջ. 'Ըստ Գրին հեծեալն յէշ առակէ զթագաւորն Մարաց, եւ հեծեալն յուղտ՝ զԵլիմացոցն, որք աւերեցին եւ գերեցին զԲաբելոն ի ձեռն անարգ զօրաց կործանեցան: Նաեւ իշովն զխառնակեցութիւն բաբելացոցն նշանակէ եւ ուղտովն՝ զբարձր հպարտութիւնն: Դարձեալ հեծեալն ի յէշ նշանակէ զՔրիստոս, որ նստաւ ի վերայ առանակի եւ իշոյ, ըստ մարգարէութեանն Զաքարիայ. «Ահա թագաւոր քո գալ նստեալ ի յառանակի» (Զաք. Թ 9-10), իսկ հեծեալն յուղտոյ նշանակէ «զՅովանէս, որ զգեցեալ էր զստեւ ուղտոյ» (տե՛ս Մեկնութ. Եսայեայ, էջ 60):

վերարկու էր հագնում՝ եղիայի նմանութեամբ (տե՛ս Գ Թագ. ԺԺ 13, 19), կիսաւրան հովանի ունէր, որպէսզի նմանուի Մովսէսին (տե՛ս Թիւք Թ 16), որինը ամպհովանի էր ցերեկը, իսկ գիշերը՝ լոյս էր տալիս<sup>31</sup>:

Եւ այս է նրա պատմութիւնը<sup>32</sup>: Հայոց մեծ թուականի 97-ին [Փրկչական 648թ.], եզրի կաթողիկոսութեան տասներորդ տարում, Մահմէտ անունով մէկը, Իսմայէլի ազգից, որդին Աբդլի՝ սակաւ ինչ տեղեկացուած Մովսէսի օրէնքներին, աշակերտեց Բիսիրա անունով միայնակեցին՝ Արիոսի աղանդով, Սինա անապատում: Եւ սա հաւատաց Արիոսի աղանդին: Եւ մարմնաւոր ասաց արքայութիւնը՝ երկրի վրայ, իսկ յարութիւնից յետոյ՝ կերակուրներ եւ ամուսնութիւն<sup>33</sup>: Սովորեցրեց օրէնքներ՝ հակառակ Հին ու նոր օրէնքներին: Եւ բազում անարժան եւ ծիծաղելի [բաներ] աւանդեց իր ազգին<sup>34</sup>: Ասում են սա

31 Մուհամմէդը մահացել է 632 թ. յունիսի 8-ին. տե՛ս A. Массэ, Ислам. Очерки истории, перевод с франц., М., 1982, с. 35:

32 Այս տեղեկութիւնն առկայ է Թովմա Արծրունու Պատմութեան մէջ. զլ. Դ. տե՛ս Թովմա Արծրունի, Անանուն, Պատմութիւն, էջ 158:

33 Ա.-ն ունի. Հաւատաց Արիոսի եւ Կերինթոսի աղանդով (աղանդո՞ցն). այն որ մարմնաւոր ասաց զարքայութիւնն ի վերայ երկրի, կերակուր պորտոյ, եւ ամուսնութիւն՝ յետ յարութեանն, իմանալ զարժանս եւ խօսող (խօսե՞լ) զանուղայս:

34 Ա.-ն ունի. օրինացն, խաչատակեաց եւ զուխոն Աբրահամու, որպէս եւ գրեալ է. «Եւ յաւոր ուրերորդի արու մանուկ ձեր թլփատեցի» (Մճնդ. ԺԷ 11-12): Եւ սա ոչ միայն զարուս, այլ եւ զկանայս: Եւ այսպէս զարշելի այսպանեաց զնշանակ ոխտին Տեառն: Այլ եւ ջրով ողողիլ հաճապագ, փոխանակ մկրտութեան ասագանին, եւ այլ եւս բազումս անարժան եւ մոլեկան, եւ ծիծաղելիս աւանդեաց ի կորուստ անձին իւրոյ եւ հետեւողաց նորին: Որ եւ ուրք ամօք յառաջ քան զՄահմէտ, իշխան ոմն անուն Բաղդրդ, առաջին նստեալ զուխոն Իսմայէլացոցն, եւ զօրացեալ աւերեաց զԴամասկոս, որ է Դմշխ, եւ ելեալ ի Հայս, բազումս ի Պարսից եւ ի Հայոց ի սուր սուերի արկ, որպէս ասէ Սուրբ Գիրն, թէ քաղղաշտութիւն ժողովորդն յագեցուցեն զսուերս իրեանց յարեան: Սա կամեցաւ շրջել զհաւատս նոցա, եւ նոքա ոչ հաւանէին, եւ յորժամ ոչ կարաց, գտեալ իւր խորհրդակից զոմն Մահմէտ անուն, զուխոն վաճառակաւացն՝ եզիպտացի, սակաւ ինչ տեղեակ օրինացն

քսան տարի տաճկաց օրէնսգիր, սուրհանգակ եւ զօրավար է եղել, որ բազմաթիւ կոտորածներէից եւ տիրապետութիւն [հաստատելուց] յետոյ, այս մեծ Մահմէտը արգելեց կոտորածները եւ խրատական քարոզներով իրեն հնազանդեցրեց աշխարհի մեծ մասին: Եւ անխախտելի երզմամբ Հայոց աշխարհում մուրհակ կնքեց, որ այժմ կոչւում է «Մեծ Մանշուր»՝ անթաքոյց դաւանել քրիստոնէութիւն՝ [վճարով] եւ վաճառեց նրանց իրենց հաւատը՝ իւրաքանչիւր տնից գանձելով շորս դրամ, երեք սափոր գարի, մի ձիատուրակ, մի մազէ պարան եւ մի անձեռոց: Իսկ քահանաներից, ազատներից եւ հեծեալներից հրաման չտուեց հարկ վերցնելու: Եւ Մահմէտի քսան տարուց յետոյ տիրեցին Պուպաքըր, Օթմանը եւ այլք՝ երեսուներով տարի:

Սրանցից յետոյ միւս Մահմէտը՝ նոյն անուամբ եւ գործով, իշխան եւ պատգամաբեր է նստում նրա փոխարէն: Ասում են սրան ընդառաջ է գնում Տէր Սահակ կաթողիկոսը, սակայն ճանապարհին վախճանւում է, եւ դազաղով են տանում նրա մօտ: Եւ սա Հայոց ազգին Փոքր Մանշուրը տուեց՝ նախորդի օրինակով, որ գրեց առաջին Մահմէտը՝ ազատ լինելու քահանաներին, ազատներին, հեծեալներին ամէն տեսակի հարկերից եւ համարձակ եւ անթաքոյց պաշտելու իրենց հաւատը<sup>35</sup>:

Այսքանն այս մասին:

Ե

ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ԵՕԹԵՆԵՐՈՐԴ

ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

[Այն], որ յարութիւնը մարմնական են ասում՝ կերակուր եւ վայելքներ, քառասուն եւ եօթանասուն կանայք, ինչպէս Արիոսը, Սակարինո-

սը եւ Կերինթոսն ասացին, որոնց նշովում է Սուրբ Գիրքը եւ Աստծոյ եկեղեցին:

Եւ այժմ համառօտ դենք [Աստծոյ] հրամանը, որ յարութեան ժամանակ կին չեն առնում կամ տղամարդուն չեն պատկանում, այլ՝ [լինելու են] իբրեւ Աստծոյ հրեշտակներ, եւ չեն կարողանալու նաեւ մեռնել: Եւ շնայած այսքանը բաւական է հաւատացեալներին, սակայն տեսնենք, ինչ են առաջարկում<sup>36</sup> հեթանոսները:

Նախ, որ ասում են, թէ յարութիւնը վերադառնալն է դրախտի առաջին կեանքին, իսկ առաջին կեանքը դրախտում՝ ամուսնութեամբ էր, ինչպէս ասաց Աստուած՝ Աճեցէ՛ք եւ բազմացէ՛ք (Մննդ. Ա 22), ապա ուրեմն յարութեանն էլ ամուսնութիւն է լինելու: Ասենք այս կապակցութեամբ, որ դրախտի առաջին կեանքում չկար ամուսնութիւն եւ մարմնական ցանկութիւն, այլ՝ հոգեկան եւ հրեշտակային հաւասարութիւն. այսպէս է լինելու եւ յարութեանը: Իսկ եթէ ասեն՝ ապա ինչո՞ւ արու եւ էգ, [ապա] ասենք, որ Աստուած գիտէր կանխապէս, որ չեն պահելու պատուիրանը եւ դուրս են գալու դրախտից՝ արու եւ էգ արեց, որ անասնաբար աճեն երկրի վրայ: Ուստի պարզ է, որ ասում է՝ «Աճեցէ՛ք եւ բազմացէ՛ք եւ լցրէք երկիրը»: Երկիրն ասաց լցրէք եւ ոչ դրախտը:

Դարձեալ ասենք, որ յարութեանը ոչ թէ դրախտ, որ միջանկեալ կեանք է, այսինքն՝ մահուան եւ կեանքի միջեւ է, այլ [տալու է] դրախտում խոստացուած փառքը՝ այն, որ չկարողացաւ ժառանգել մեղքի [պատճառով], առնելու է յարութեանը՝ անմահ կեանքով:

Դարձեալ ասում են, արդեօ՞ք ձեր Գիրքը չի ասում՝ առաջին յարութիւն եւ հազարամեայ արքայութիւն ու հանգիստ. իւղի եւ մեղրի գետ՝ ուտելու եւ խմելու ենք արքայութեան մէջ, ասում է ձեր Աւետարանը:

Ասենք, որ՝ խորհէ՛ք Գրքի մեկնութեան եւ իմաստի մասին, [որովհետեւ] Աստծոյ անտեսանելին տեսանելի բաներով է երեւում (հմմտ. Հռոմ. Ա 20): Այն, որ ասում է առաջին յարութիւն՝ կրկին է յարութիւնը, ինչպէս եւ՝ կրկին է անկումը, այսինքն՝ հոգու եւ մարմնի: Արդ, առաջին յարութիւնը հոգունն է, որով ներում են մեղքերը,

Մովսէսի, եւ հաւատովն եւ աղանդովն Արիոսի եւ Կերինթոսի, որպէս ասացաւ ի վերոյ: Զսա ասացեալ օրէնսգիր եւ պատգամաբեր եւ զօրավար լեալ յետ քաղորդի ամս, որ յետ կոտորելոյն եւ տիրելոյն բազմաց՝ Մահմէտս այս արգել զսուր եւ բանի խրատոյ հնազանդեցուցին ինքեանց մեծ մասն տիեզերաց:

35 Տուեալները քաղուած են. Կիրակոս Գաճապեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխարհաբար թրգմ., առաջաբանը եւ ծանօթագրութ. Վ. Առաքելեանի, Եր., 1982, էջ 57-58:

36 Ա.-ն «զառաջարկութիւն» ընթերցման փոխարէն ունի՝ «զառարկութիւն»:

որ եղաւ Քրիստոսով: Եւ հազար տարին կատարեալ թիւ է նշանակում, երբ սրբերը կը հանգչեն հոգով իրենց գործերից եւ կը թագաւորեն Քրիստոսի հետ՝ մինչեւ աշխարհի վախճանը: Ապա երկրորդ յարութիւնը մարմնինն է, [երբ] կ'առնեն կատարեալ փառք եւ յաւիտենական պսակ: Եւ «իւղի գետը» եւ «մեղրը» Աստծոյ մշտնջենաբուխ եւ առատ ողորմութիւնն ու քաղցրութիւնն են նշանակում, իսկ «կերակուրը» եւ «ըմպելիքը» Աստծոյ գիտութիւնն ու իմաստութիւնը եւ ոչ թէ մարմնական կերակուր կամ ըմպելիք<sup>37</sup>:

Դարձեալ ասում են՝ Քրիստոսի յարութիւնը պատճառ եւ օրինակ է համայն մարդկութեան յարութեան, ինչպէս դուք էք ասում, այլ արդ՝ ձեր Քրիստոսը յարութիւնից յետոյ կերաւ եւ խմեց աշակերտների հետ, ապա ուրեմն ամեն մարդ էլ կ'ուտի: Ասենք, որ Քրիստոս յարութիւնից յետոյ ոչ թէ կարիքի պատճառով կերաւ, այլ յանուն յարութեանը հաւատալու, քանզի շատերն ուրացան յարութիւնը, ինչպէս հրեաներն ու դուք: Իսկ բոլորի յարութիւնը բոլորին յայտնի եղելովին է, եւ ոչ ոք չի կասկածում, ուստի պէտք չէ կերակուր [ինչ-որ բան] հաստատելու համար: Եւ յայտնի է, որ ուտելիս երեք հանգամանք է գործում, այսինքն՝ առաջինը կծելը, երկրորդ՝ ծամելը, երրորդ՝ նիւթափոխանակութիւնը. կծելն ու ծամելը կատարեց Քրիստոս, իսկ մարմնի նիւթափոխանակութիւնը՝ ոչ, քանի որ ծամելիս բոլոր տարրերը լուծւում էին:

Դարձեալ ասում են, թէ՛ մարմինը կարիք ունի սնուելու. արդ, եթէ իսկապէս այս մարմինն է յարութիւն առնելու, պէտք է սնուի, այլապէս այլ մարմին է յարութիւն առնելու եւ ոչ թէ սա: Ասենք,

որ ապականացու մարմինը կարիք ունի կերակրի, սակայն անապականները, ինչպէս որ երկնքի լուսատուները, կարիք չունեն կերակրի: Այլ արդ՝ յարութեան ժամանակ մարդկանց մարմիններն էլ անապական եւ անմահ կը լինեն, ուստի կարիք չեն ունենայ կերակրի: Եւ թէպէտ հաստատապէս այս մարմինը յարութիւն կ'առնի հողից, սակայն որակապէս այլ կը լինի: Որովհետեւ հիմայ ապականացու է՝ ապականացու հողից, իսկ այն ժամանակ՝ անապական անապական տարրերից:

Դարձեալ ասենք, որ շնայած լինելու է նոյն մարմինը, սակայն նոյնը չի լինելու գործը: Թէպէտ լինելու են ոտք եւ ձեռք, չեն քայլելու եւ չեն գործելու մարմնով: Եւ թէպէտ լինելու է կենդանի, սակայն չի լինելու շնչառութիւն: Եւ շնայած իրական մարմին է [լինելու], սակայն կերակրման եւ աճելու [կարիք] չի ունենայ, հետեւաբար յարութեանը ո՛չ կերակուր կը լինի, ո՛չ աճել, ո՛չ մարմնական հաճոյքներ, այլ՝ միայն հոգեկան, ինչպիսին հրեշտակներինն է:

Եւ քանի որ ժխտուեցին նրանց առարկութիւնները, այժմ հարց տանք նրանց:

Նախ հարցնում եմ ձեզ. յարութիւնը մահկանացո՞ւ է, թէ՛ անմահ: Եթէ՛ մահկանացու է, մահկանացուներին ինչո՞ւ է յարութիւն տալու: Իսկ եթէ անմահ է, ապա ականյայտ է, որ չի լինելու ո՛չ մարմնական կերակուր, ո՛չ հաճոյքներ, ո՛չ ծնունդ, ո՛չ ծերութիւն, ո՛չ մահ, ո՛չ ապականութիւն, եւ ընդհանրապէս ամեն ինչ, ինչ կայ այս կեանքում կը վերանայ յարութեան ժամանակ:

Դարձեալ ասում էք, յարութեան ժամանակ մի տղամարդու քառասուն կամ եօթնասուն կին հուրիններ են տալու<sup>38</sup>: Արդ, բոլորն ընդունել են, որ ինչ քանակով մեռնելու են, նոյն քանակով էլ յարութիւն են առնելու: Եւ այս կեանքում բազմաթիւ մարդիկ առանց կին են մեռնում: Ուրեմն՝ մի մարդու որտեղի՞ց կը լինի քառասուն կամ եօթն-

37 Ա.-ն ունի. Ասենք, եթէ դուք զԳիրս Սուրբս ոչ ընդունիք, զի ոչ զգիրս գիտէք եւ ոչ զգործութիւնն Անուա, այլ զամենայն ինչ մարմնաւոր եւ զգալի կարծէք: Եւ զի՞նչ ասէք զայն. «Երկինք աթոռ իմ եմ եւ երկիրս՝ պատուանդան». այնպէս Աստույ տեղեաց եւ ոտք երկայն մինչեւ յերկիրս հասեալ, կամ որ ասէ՛ ձեռն եւ բերան եւ աչք եւ ականջ Աստուծոյ, այսպիսի կարծէք զգալի եւ մասկերութիւն, եւ խառնարան եւ զինըմպութիւն, ապա հաւասար էք դուք Սաղուկեցոցն եւ Ստոյիկեանցն, որ զամենայն ինչ մարմնաւոր ասացին, եւ անմարմին իրաց ոչ հաւատացին, եւ զյարութիւնն եւս ուրացան: Այլ միտ դիք մեկնութեանս եւ իմաստութեանս գրոցն, զի աներեւոյթն:

38 Հուրիներ = փերիներ, գեղեցկատես կանայք, որոնք կենցաղավարում են միութեամբ զգալականութեամբ աչքի ընկնող դրախտում (տե՛ս Ղուրան, սուրահ 37, 38 եւ այլուր): Հուրիները վաղեք են պատճառում դրախտում գտնուող ընտրեալներին, սակայն չեն կորցնում իրենց կուսութիւնը: Ղուրանը նրանց ներկայացնում է իբրեւ բարոյական արատից զերծ էակներ. տե՛ս A. Macce, *Ислам, Очерки истории*, с. 89:

նասուն կին, ուրեմն սուտ է [որ ասում էք] «հուրիններ»:

Դարձեալ հարցնենք, փոփոխական է յարութիւնը, թէ՛ անփոփոխ: Եթէ փոփոխական է, եւ այնտեղ կան հաճոյքներ եւ մարմնական վայելքներ, ինչպէս դուք էք ասում, ապա ուրեմն կայ նաեւ արտահոսում եւ քայքայում, ուրեմն կայ նաեւ ծնունդ եւ աճ, կայ եւ տկարութիւն եւ հիւանդութիւն ու մահ, ուրեմն դա յարութիւն չէ, այլ այս ծննդատու կեանքը: Եւ այն յարութեանը պէտք է մի այլ յարութիւն եւ հանդերձեալ կեանք, որ ամենեւին սուտ է: Իսկ եթէ անփոփոխ է, ապա չի լինելու ո՛չ վայելք, ո՛չ մարմնական կերակուր եւ փոփոխուող [ոչինչ]:

Դարձեալ հարց եմ տալիս. յարութիւնը ժամանակաւոր է, թէ՛ յաւիտենական: Եթէ ժամանակաւոր է՝ նոյն այս կեանքն է եւ ոչինչ առաւել: Իսկ եթէ յաւիտենական է, ապա չեն [լինելու] ո՛չ երկնքի եւ լուսատուների շարժում, ինչով պայմանաւորուած է ժամանակը, ո՛չ ծնունդ եւ աճ, որ ժամանակի [ընթացքում է] կատարում եւ ո՛չ այլ որեւէ մարմնական վայելք:

Դարձեալ, կերակուրն ու ըմպելիքները լինում են երկրից եւ տարրերից:

Արդ, եթէ տարրերը քայքայուեն, դրանք հնարաւոր չի լինի քաղել, չի լինի մարմնական կերակուր եւ ըմպելիք: Իսկ եթէ մնան ապականութեան մէջ, դա յարութիւն եւ յաւիտենական կեանք չէ:

Դարձեալ արքայութիւնը երկրո՞ւմ էք ասում, թէ՛ երկնքում: Եթէ երկրի վրայ էք ասում, այն արքայութիւն չէ, այլ՝ ժամանակաւոր կեանք: Իսկ եթէ երկնքում էք ասում, ապա այնտեղ չկայ մարմնական կերակուր եւ ըմպելիք, որովհետեւ սրանք բոլորը չորս տարրերից են [բաղկացած], իսկ երկինքը հինգերորդ էութիւնն է՝ ըստ Արիստոտելի<sup>39</sup>: Իսկ չորս տարրերը չեն կարող երկինք

բարձրանալ եւ կազմել տարրերից [բաղկացած] կերակուր:

Դարձեալ, մեր կերակուրները եւ վայելքները բոյսերից եւ կենդանիներից են, ինչպէս հացը, միսը եւ այլն: Արդ, եթէ յարութեան ժամանակ [լինեն] վայելքներն ու կերակուրները, [ուրեմն] ոչ միայն մարդիկ, այլեւ տունկերն ու զգայական կենդանիներն էլ պէտք է յարութիւն առնեն եւ մնան յաւիտենական:

Դարձեալ, եթէ այնտեղ լինեն մարմնական կերակուրներ, արհեստների եւ երկրագործութեան կարիք կ'ունենանք, ինչպէս այստեղ, [եւ կ'լինեն] այնտեղ հարուստներ եւ աղքատներ, կը լինի այնտեղ յափշտակութիւն եւ զրկում, անիրաւութիւն եւ մեղք: Եւ ինչպէ՞ս կը լինի արդար դատաստան եւ ըստ գործերի հատուցում, եւ որտե՞ղ կը լինի սրբութեան եւ արդար գործերի տեղը, որովհետեւ այս աշխարհ մեղքի տուն է, իսկ դժոխքը՝ մեղաւորների տեղն է, եւ ըստ ձեր կարծիքի՝ արքայութիւնն էլ մեղքի եւ անիրաւութեան տեղ է լինելու:

Դարձեալ ասում եք, այնտեղ յարութեան ժամանակ մի տղամարդը քառասուն կին է ունենալու: Արդ, կինը որդեծնութեան համար է, իսկ [եթէ] հեշտանքի ախտի համար է՝ պոռնկութիւն է եւ շնութիւն: Մինչդեռ [հենց] դուք էք ասում, որ որդեծնութիւն չի լինելու, ուրեմն հեշտանքի ախտի եւ պոռնկութեան համար են լինելու բազմաթիւ կանայք, հետեւաբար ձեր արքայութիւնը պոռնկատուն է եւ ո՛չ սրբութեան տուն: Ապա [ուրեմն] Արարչի մօտ կը վերանայ հեշտանքների եւ ախտասիրութեան մեր պատճառը, [քանի որ ինքն] այդչափ պոռնկութիւն տուեց մեզ:

Դարձեալ, դուք ասում եք, թէ՛ «յարութիւնը վերստին վերադառնալն է առաջին դրախտային կեանքին»: Արդ՝ առաջին մարդու համար մի կին ստեղծեց, ապա [ուրեմն] յարութեանը ձեզ էլ իւրաքանչիւրին մի կին կը լինի, կամ էլ՝ որքան այստեղ կին առաք, այդքան էլ այնտեղ կ'ունենաք, [սակայն] ո՛չ քառասուն եւ եօթանասուն, որովհետեւ այնքանով էլ կարող էք մեղկանալ եւ արքայութիւնը դարձնել պղծավայր եւ պոռնկատուն: Ո՛վ յիմարներ եւ կոյրեր, եթէ այստեղ ձեր

<sup>39</sup> Քաղուած է Արիստոտելի «Յաղագս աշխարհի» երկից. տե՛ս «Կորին վարդապետի, Մամբրէի Վերծանողի... Մատենագրութիւնը», Վեմետիկ, 1833, էջ 604-607: Այս տեղիւն է ակնարկում Խոսրովի թարգմանիչը, որ նկատում է. «Հաստատութիւնդ, զոր հինգերորդ տարր ասացիմ արտաքինքն». տե՛ս ՆԲՀ, Բ, էջ 99 («հինգերորդ»): Այն վկայակոչուած է նաեւ Յովհան Ռոտմնցու ճառերում. տե՛ս Մեկնողական - իմաստասիրա-

մզկիթում պարկեշտութիւն էք պահում՝ տղամարդ, թէ կին, ամուսնութեան եւ իրար տեսնելու ժամանակ, [այդ դէպքում] ինչո՞ւ էք երկնքի արքայութեան մէջ ամուսնութիւն եւ հեշտասիրութիւն հռչակում: Թո՛ղ ձեզ բաժին ընկնի այդպիսի ամուսնութիւն եւ հեշտասիրութեան դրախտ [բէհէշտ]<sup>40</sup> եւ պղծութեան տեղեր այս կեանքում եւ հանդերձեալում, իսկ մեզ լինի Սուրբ արքայութիւն, որ պատրաստել է՝ Աստուած իր սիրելիների համար՝ մարգարէների, առաքեալների, մարտիրոսների, ճգնաւորների եւ այլ սրբերի:

Այսքանն այս մասին<sup>41</sup>:

## Ը

### ԱՅԼԱՉԳԻՆԵՐԻ ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՄՈԼՈՐՈԹԻՒՆԸ

[Այն], որ հրեշտակներին եւ մարդու հոգին մահկանացու են ասում: Սա առաւել, քան մնացած հերձուածները չարագոյնն է եւ հակառակ է աստուածային Գրքին: Սա ի չիք է դարձնում հաւատը՝ յարութեան եւ գործերի հատուցման նկատմամբ: Եւ կարծիք է ստեղծում անմարմին էութիւնների գոյութիւն չունենալու [վերաբերեալ], այլեւ ցուցադրում է Աստուծոյ կամքի տկարութիւնը, ինչպէս կը տեսնենք առաջիկայում:

Սակայն ի՞նչ պատճառ են բերում իրենց տեսակէտը հիմնաւորելու համար: Եթէ միայն Աստուած է անմահ, որովհետեւ անեղ ու անսկիզբ է, եւ անսկիզբը՝ անվախճան է, իսկ բոլոր ստեղծուածները սկիզբ ունեն, հետեւաբար նաեւ վախճան, ապա ուրեմն հրեշտակները եւ մարդկանց հոգիները ստեղծուած են, ուրեմն՝ ունեն սկիզբ եւ վախճան<sup>42</sup>:

Ասենք, որ Աստուած է միայն անեղ եւ անմահ, սակայն հրեշտակներն ու հոգին՝ ստեղծուած եւ անմահ են, իսկ մնացեալ բոլորը՝ ստեղծուած եւ մահկանացու<sup>43</sup>:

Դարձեալ ասենք, որ բնութեամբ Աստուած է անմահ, իսկ հրեշտակներն ու հոգին Անմահի կամքով են անմահ, որովհետեւ կամեցաւ եւ նրանց անմահ արարեց, եւ Աստուծոյ կամքի համար անհնարին ոչինչ չկայ:

Եթէ հարցնում ենք նրանց, թէ ո՞ր ժամի են մեռնելու, ասում են՝ թէ ժամանակի վերջին կէտում, աշխարհի վախճանին, մի ակնթարթում մեռնելու են հոգիներն ու բոլոր հրեշտակները եւ դարձեալ կենդանան: Իսկ եթէ պատճառն ենք հարցնում, թէ՛ ինչո՞ւ են մեռնելու, այլ բան չեն ասում, քան այն, որ Աստուած է միայն անմահ, որովհետեւ անեղ եւ անսկիզբ է, իսկ անսկիզբն անվախճան է: Իսկ բոլոր ստեղծուածները սկիզբ ունեն եւ եթէ սկիզբ ունեն, հարկաւ՝ նաեւ վախճան:

Ասենք նախ, թէ հարկ է որ այն ամենը ինչ չունի սկիզբ, չունենայ նաեւ վախճան: Սակայն պարտադիր չէ, որ այն ամենն ինչ անվախճան է՝ անսկիզբ լինի, ինչպէս՝ մշտնջենաւորները, որովհետեւ սկզբնաւոր, սակայն անվախճան են, հետեւաբար կարող են հրեշտակներն ու հոգիները լինել սկզբնաւոր եւ անվախճան:

Դարձեալ ասենք, բնութեամբ [Աստուած] անմահ է եւ արարեց հրեշտակներին ու հոգիներին՝ իր պատկերի [նմանութեամբ] բնութեամբ անմահ՝ որպէս անձնիշխան եւ անմարմին, այդպէս էլ՝ անմահ բնութեամբ: Իսկ եթէ չես [ընդունում]

40 Բնագրում՝ «Բէհէշտ». պրսկ. behest. = դրախտ. տե՛ս Միջին հայ. բառ., Ա., էջ 123:

41 Այս ամբողջ հատուածի փոխարէն Ա-ն ունի. Զոր ձեզ լիցի բաժին այնպիսի բեհէշտն, եւ տեղիք պղծութեան ի կեանս յայս եւ ի հանդերձեալ:

42 Ա-ն ունի. Առ որս ասեմք. Գախ՝ եթէ հարկ է ամենայն որ ոչ ունի սկիզբն, ոչ գոյ վախճան, այսինքն՝ յալիտեանն, ընդդէմ է բացորոշեալ ժամանակին, որ սկիզբն ունի եւ վախճան. այլ ոչ է հարկ, թէ ամենայն անվախճան եւ անսկիզբն է: Որպէս մշտնջենաւորն, զի սկսեալ է եւ անվախճան, ապա ուրեմն կարէ լինել հրեշտակը եւ հոգիք սկսեալք եւ անվախճանք:

43 Ա-ն ունի. զոր ի վերոյ ասացաւ. Առ որս ասեմք, ըստ առաջին կարգին, թէ ամենայն մարմին յերկուս սեռս տրամատին. ի կարելին եւ ի հարկաւորն: Եւ է կարելին փոփոխական, որպէս ջրոյ ցուրտ գոլ եւ ջերմ, եւ է հարկաւորն անփոփոխ, որպէս հրոյ ջերմն գոլ: Արդ, որ հարկաւոր է գոլ, անկարելի է ոչ գոլ, ապա ուրեմն գոյ եւ յանմարմին էութիւնս հարկաւորի գոլն, եւ անկարելի յոչ գոլն, որպէս հրեշտակը եւ հոգիք: Դարձեալ գոյացութիւնն բաժանի ի մարմին եւ յանմարմին, եւ մարմինն՝ ի կարելին եւ (ի) անընդունականն: Եւ անմարմին ի հարկաւորն եւ ի միշտն: Արդ, հոգին է անմարմին գոյացութիւն, որ է հարկաւոր եւ միշտ գոյ:

կամ ուրացի՛ր, որ նրա պատկերով է, կամ [ասա]՝ նախատիպն անմահ չէ, որ սոսկալի շարութիւն է:

Դարձեալ Աստուած հրեշտակներին արարեց որպէս իր անմահ եւ մշտական փառաբանիչներ, ինչը յայտնի է նրանց սահմանումից՝ անմահ էութիւն, անմարմին, Աստծոյ սպասաւոր: Արդ, եթէ հրեշտակները մահկանացու են, Աստծոյ փառաբանութիւնը մշտնջենաւոր չէ:

Դարձեալ ասենք, որ հոգին ինքնաշարժ է, ինքնաշարժը մշտաշարժ է, իսկ մշտաշարժը՝ անմահ, ապա ուրեմն հոգին անմահ է<sup>44</sup>:

Դարձեալ հարց տամ ձեզ. հոգին մարմին էք ասում, թէ՛ անմարմին: Եթէ մարմին<sup>45</sup> ապա մահկանացու է, եթէ անմարմին, ապա եւ՝ անմահ, որովհետեւ անմարմին էութիւնը չի մեռնում:

Դարձեալ մահուան պատճառը տարրերի խառնուածքի ներհակութիւնն է, իսկ հոգին միեղէն է եւ պարզ էութիւն, ապա ուրեմն՝ անմահ է:

Դարձեալ հրեշտակները եւ դեւերը մի սեռի եւ տեսակի են: Արդ, ինչպէս դեւերն են անմահ եւ տանջուելու են յաւիտեանս, այդպէս էլ հրեշտակներն են անմահ եւ փառաւորուելու են մշտնջենապէս:

Դարձեալ, մահը հոգու անջատումն է մարմնից, իսկ յարութիւնը՝ դարձեալ միաւորուելը հոգու հետ: Ապա եթէ հրեշտակն ունի մահ, պէտք է [հոգի] էլ ունենայ, որ տարանջատուելով մեռնի եւ միաւորութեամբ կենդանանայ<sup>46</sup>:

44 Միտքը բառացիօրէն քաղուած է Դաւիթ Անյաղթի «Սահմանք»-ից. պրակ ԺԳ. տե՛ս Դաւիթ Անյաղթ, *Երկեր*, աշխր. թրգմ., էջ 97:

45 Ա ձեռագիրն այստեղից շարունակուում է հետեւեալ բառերով. Դարձեալ, թէ հոգին մարդոյ մահկանացու է, որպէս դուք ասեք, եւ շունչ անասնոցն ապականացու է, որպէս մեք ասեմք, ապա ոչինչ առաւել է հոգի մարդոյ քան զանասնոյ: Դարձեալ, թէ հոգին մահկանացու է եւ մարմինն մահկանացու, ապա ուրեմն ոչինչ է զանազանութիւն հոգոյ եւ մարմնոյ:

46 Ա-ն «միաւորութեամբ կենդանանայ» բառերից յետոյ շարունակուում է. Դարձեալ կեանք եւ մահ մերհակ հակակապ են, որպէս լոյս եւ խաւար: Արդ, որպէս փոփոխել ի կենաց հետեւի փոփոխել ի մահ, պիտոյ է հետեւել անփոփոխ կենաց եւ անփոփոխ մահ, ապա ուրեմն սուտ են, որ ասեն թէ հրեշտակը ի նոյն կէտն մահանան եւ կենդանանան:

Դարձեալ, երկինքը հինգերորդ էութիւնն է անապական, իսկ հրեշտակները երկնքից են եւ երկնքում, ուստի անմահ են եւ անապական:

Դարձեալ, եթէ հոգիները երկրում են մահկանացու, հրեշտակներն էլ՝ երկնքում, ուրեմն չկայ անմահութեան վայր<sup>47</sup>:

Դարձեալ, եթէ վախճանին մեռնելու են հոգիներն ու հրեշտակները, ինչպէս դուք էք ասում, իսկ աշխարհի վախճանը բոլորի նորոգումն ու կենդանութիւնն է, արդ, հոգին, որ կենդանի է, մեռնելու է, մեռեալ մարմինը ինչպէ՞ս կը կենդանանայ: Եւ երբ բոլոր տարրերը վերակենդանանան, հրեշտակներն ինչո՞ւ պէտք է մեռնեն:

Դարձեալ, մարմնի յարութիւնը յանուն անմահութեան է: Արդ, եթէ հոգին մահկանացու է, մարմինն էլ յարութիւն չի ունենայ: Եւ եթէ չլինի յարութիւն, չի [լինի] դատաստան եւ գործերի հատուցում: Յիրաւի, այդ դէպքում բոլորը անխտիր մեղք կը գործեն, որովհետեւ կ'ասեն՝ հոգին մահկանացու է, մարմինն էլ՝ հոգին լուծուած, ուրեմն չկայ ո՛չ հատուցում, ո՛չ դատաստան:

Իսկ եթէ ասեն՝ [եթէ] անփոփոխ եւ անմահ են հրեշտակները, իսկ հոգիներն իբրեւ աստուած են, ապա զանազանութիւն չդրուեց նրանց եւ Աստծոյ միջեւ, ասենք, որ մարմինները երկու փոփոխութիւն ունեն՝ սկիզբ եւ վախճան, իսկ անմարմինները՝ միայն մեկը, այսինքն սկիզբ, իսկ վախճան չունեն, իսկ Աստուած ամենեւին անփոփոխ է, որովհետեւ չունի սկիզբ եւ վախճան, ինչպէս վերն ասուեց:

Այդպէս, մահն էլ կրկին է. զգալիներինը՝ բնական, իսկ իմանալիներինը՝ բարոյական: Արդ, բնական մահը կեանքից անջատուելն է, իսկ բարոյականը՝ շնորհից զրկուելը, որը մեղքն է: Արդ, մարդը երկու մահ ունի՝ բնական եւ բարոյական՝ ըստ մարմնի եւ ըստ հոգու, իսկ հրեշտակը բարոյական, որովհետեւ միայն հոգի է: Իսկ Աստուած ամենեւին անմահ է:

Նաեւ մարդն ունի երկու յարութիւն՝ մեղքերի թողութիւն եւ կեանքի անմահութիւն, մինչդեռ հրեշտակը մեղքերի թողութիւն չունի, ինչպէս՝ դեւերը: Իսկ Աստուած ամենեւին դուրս է այս բա-

47 Ա-ն ունի. Դարձեալ թէ հրեշտակն է մահկանացու, ապա իցէ հրեշտակն մեղանչական, զի մահ վասն մեղաց է պատիժ:

ժանտամներից, որովհետեւ չի մեղանշում եւ չի կարօտանում թողութեան, այլ կեանք պարգեւող է եւ մեղքերին թողութիւն [տուող]:

Այսքանն այս մասին:

Թ

#### ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՄՈԼՈՐՈԹԻՒՆԸ

Որոնք անարգում են խաչի նշանը եւ սուրբ պատկերները՝ այսպիսի յիմար կարծիքով բամբասելով մեզ, թէ՛ ձեռակերտի եւ կուռքերի էք երկրպագում եւ [դէպի] արեւելք՝ արեգակին:

Ասենք որ՝ յիմարութիւն են խօսում, եւ նրանց սիրտը դատարկութեամբ է լցուած: Մենք ո՛չ արարածի, ո՛չ էլ կուռքերի ենք պաշտում, որովհետեւ ճշմարտութիւնն ինչո՞ւ չպաշտենք: Եւ եթէ դուք պայտն էք պատուի արժանացնում, որ Մելքիսեդեկի եղունգի օրինակն է, մենք ինչո՞ւ չպէտք է պաշտենք խաչը, որ Քրիստոսի նշանն է<sup>48</sup>:

Արդ, դուք միայն խաչի նիւթն էք տեսնում, իսկ նրա ծածուկ խորհուրդը չէք գիտակցում, ինչպէս մեկը, որ չգիտէ դպրութիւն, միայն գրի ձեւն է տեսնում, այլ պարունակող մտքերը, որ նրա մէջ են՝ չգիտէ:

Խաչը Քրիստոսի եւ մեր փրկութեան նշանն է եւ զէնք՝ թշնամու դէմ, ինչը դուք չգիտէք: Այլ պարզորոշ ասեմ ձեզ: Խաչն ունի նիւթ եւ ձեւ, եւ Աստծոյ զօրութիւնը՝ միաւորուած նրան: Նիւթը քար է, փայտ, երկաթ կամ այլ ինչ: Զեւը քառակուսի է՝ ըստ նմանութեան խաչեալ Քրիստոսի: Եւ Քրիստոսի զօրութիւնը՝ գամուած նրա մէջ՝ յաւիտենապէս անբաժան է նրանից: Եւ որտեղ խաչն է, այնտեղ էլ խաչեալն է, այնտեղ էլ՝ խաչելութիւնը:

Եւ միայն նիւթը չենք երկրպագում եւ ոչ էլ առանձին ձեւը: Եւ քեզ էլ յայտնի է, որ բազմաթիւ կենդանիներ եւ անկենդան նկարներ քառակուսի ձեւով են, սակայն մենք չենք երկրպագում: Այլ երկրպագում ենք Աստծոյ զօրութեանը, որ միացած է խաչին, այսինքն Քրիստոսին՝ ձեւի միջոցով նիւթի մէջ բեւեռուած: Եւ խաչ է կոչում՝ քառակուսի ձեւաւորուած նիւթը՝ անբաժանելի ձեւից եւ նիւթից, որի պատճառով խաչուածի հետ խաչն էլ ենք պաշտում եւ պատում:

Եւ խաչի նշանը յետոյ ներմուծուած օտար մի բան չէ, այլ հայրերի ժամանակից է՝ Մովսէսի ձեռքի գաւազանը, որով նշաններ էր անում, խաչի խորհուրդն ունէր, ուստի ծովն էլ խաչաձեւ պատ-

ռեց, ասելով՝ «Այիա՛յ, շրայիա՛յ, անդոնիա՛յ»՝ «Եղի՛ր մեր առջեւում, Աստուած, աջից եւ ձախից»:

Դարձեալ, խաչաձեւ էին աստուածագիծ տախտակները, Ահարոնի գաւազանը, որ ծաղկեց, որին խորայէլացիք պտտեցնում էին իրենց հետ եւ մեծարում: Սրանով Յորդանան գետը յետ դարձաւ (տե՛ս Յեսու Դ 18), եւ Երիքովի պարիսպը կործանուեց (տե՛ս Յեսու 2 20):

Սրանք եւ այլ շատեր խաչի նախօրինակն էին:

Արդ, եթէ Մովսէսը, Յեսուն, Դաւիթը եւ այլ մարգարէները օրինակն էին այսպէս պաշտում, մենք ճշմարտութիւնն ինչո՞ւ չպաշտենք: Եւ եթէ դուք պայտն էք պատուի արժանացնում, որ Մելքիսեդեկի եղունգի օրինակն է, մենք ինչո՞ւ չպէտք է պաշտենք խաչը, որ Քրիստոսի նշանն է<sup>48</sup>:

48 Ա.-ն ունի ճետեւեալ ընթերցումը. զխաչն ոչ պատուեմք, որ է նշան: Եւ թէ այդպէս փախչիք ի նշանէ խաչին, վասն է՞ր զթուրն ի ձեռն առնոյք, զի ըմբռնելիքն խաչ է, եւ ձեռաց մատուցք քո խաչ է, հատ ի քէն: Նոյնպէս մարդն զխաչին ունի զձեւ յոտից մինչեւ ի գլուխ, եւ թեւէ ի թեւ, այսպէս եւ բերան մարդոյն խաչ է: Այլ եւ երեսքն եւ դէմքն խաչաձեւ է: Եւ բազէն ի վերայ ձեռացդ խաչաձեւ է, եւ խաչաձեւ թոչի յօդս, նոյնպէս եւ ամենայն թոչունք: Եւ տունն, որ բնակեալ ես, խաչաձեւ է, քառանկիւնի, եւ աշխարհս չորեքկուսի է եւ խաչ: Եւ խաչաձեւ են եղիքն լծեալք: Այլ եւ խաչ է գրակալքն, որ ընթերցումը զօրէնսն ձեր: Այլ եւ խաչ է սանդալայն, որ դնէք ի վերայ զգէնսն, եւ զթշնամին սպանանէք: Այլ եւ խաչաձեւ է նետն ի վերայ աղեղանն եղեալ: Այլ եւ աթոռ արքայութեան եւ դատաւորաց խաչաձեւ է, որ նշանակէ զխաչն եւ Տէրն բազմեալ ի վերայ, եւ այսպէս ի կատարածի նստի նստի յաթոռ դատաստանի, եւ դատի զամենայն ազգք եւ ազինս: Այլ եւ խաչաձեւ կրկնի ամենայն ծունր, որպէս դուք զծունկն եւ զձեռն եւ զգլուխ ի գետին դնէք, եւ կանգնեալ յասկոյս եւ յայնկոյս սալամ տալք, նաեւ զձեռն տարածէք խաչանման:

Զայս վասն այն ասեմ, զի դու կարի խիստ փախչիս ի նշանէ խաչին, եւ ահա միշտ ընդ քեզ կրես: Եւ թէ ոք չար խորհրդով զմարդն անարգէ, իբր զխաչին ձեւ ունել, ասա, թէ մարդն ի կիսոյն ի վեր խաչ է, այլ ի կիսոյն ի վայր մօրէպ է, զոր անարգես:

Եւ թէ ոք անզգամ մտօք, թաւապաշտեմք խօսի, թէ խաչն ձեր ի վերայ թիկանց իշոյն կայ, ասա նմա, թէ նալն ձեր ի յոտներն կայ:

Իսկ եթէ այլազգիներն ասեն մեզ, թէ՛ խաչը էշի թիկունքին էլ կայ, ապա ասենք, որ պայտն էլ ձեր ոտքերին կայ: Եւ եթէ ասեն խաչը ձեր գործուածքներում են նկարում, ասենք, որ ձեր պայտն էլ դնում ենք հողաթափերի մէջ: Եւ եթէ մեկը շար խորհրդով անարգի կնոջը՝ խաչի ձեւ ունենալու պատճառով, ապա ասենք, որ կէսից վեր խաչաձեւ է, կէսից վար՝ մզկիթի խորան, որն էլ անարգում ես: Այսքանը խաչի մասին:

Իսկ եթէ այլազգիներն ասեն մեզ, թէ պատկերը կուռք է<sup>49</sup>, ասենք, որ մենք Աստծոյ նկարն ենք նկարում եւ ոչ կուռքերի, եւ աստուածապաշտ ենք եւ ոչ կռապաշտ: Եւ այլ է [այն] պատկերների նախատիպը, որ մենք ենք կանգնեցնում եւ այլ նրանցը, որ կուռքերին են բարձրացնում, որովհետեւ մեր նախատիպն Աստուած է, նրանց նախատիպը՝ դեւը<sup>50</sup>: Ուրեմն այլ է մեր պաշտամունքը, այլ՝ նրանցը:

Եւ եթէ ասեն այս եւ այն պատկերի նիւթը նոյնն է՝ ոսկի, քար կամ այլ ինչ, եւ նոյնն է ձեւը՝ մարդու, մանուկի եւ այլ ինչ, [ապա] ասենք, որ մի նիւթից զանազան առարկայ կարելի է պատրաստել, ինչպէս նոյն փայտից՝ աթոռ կամ անիւ, նոյն քարից կառուցւում է Աստծոյ տաճար եւ կուռքերի տաճար<sup>51</sup>: Ահաւասիկ նիւթը նոյնն է եւ կատարումները՝ տարբեր: Ուրեմն զարմանալու ոչինչ չկայ, որ նոյն նիւթը լինի սրբերի պատկեր կամ պիղծերի պատկեր:

Եւ թէ ասեն. զխաչն ձեր յոստանի Գկարեմք, ասա մա, թէ մեք զմայն ձեր ալչայվանդ ի բաբունի (= արսկ. pa-push. հողաթափ. տե՛ս Միջին հայ. բառ., Ա, էջ 105) դնեմք եւ զմեհրիպն անդրաւարտիս զգեցնումք:

Այսքան վասն խաչին. որք ուղիղ խօսին, զուղիղ պատասխանէ, առ թիւսն՝ թիւր, զի մի՛ յաղթեսցիս:

49 Ա.-ն ունի. Իսկ պատկերամարտքն որպէս խաչամարտ հակառակին ընդ մեզ (հմմտ. «որք չարեաց ի չարիս վերացեալ ելին. ի պատկերամարտութենէ ի խաչամարտութիւն եւ ի քրիստոսատեցութիւն...». Յովհանն Օձնեցի, *Ընդդէմ պաղոյկեանց.* - ՄՂ, հտ. է, էջ 37 [2])

50 Ա.-ն ունի. Արդ, այլ է Աստուած եւ այլ՝ դեւն, ապա այլ է պատկերն Աստուծոյ եւ այլ՝ դեւին:

51 Ա.-ն որպէս շարունակութիւն ունի. Դարձեալ, զմի կնդրուկն ոմանք խնկեն Աստուծոյ եւ ոմանք կոռց, եւ զանասունս ոմանք պատարագեն Աստուծոյ եւ ոմանք զոհեն կոռց:

Իսկ եթէ առասպելաբանեն, թէ նկարչից էլ<sup>52</sup> պահանջուելու է [նկարուածի] հոգին, ասենք, որ Աստուած այսպէս է ասում. Հոգին ինձանից է ելնում եւ ամեն մի շունչ եւ ստեղծեցի (Ես. Ծէ 16): Եւ եթէ նա է հոգիների արարիչը, ինչո՞ւ պէտք է մարդուց պահանջի: Եւ Աստուած կարելին է պահանջում եւ ոչ անկարելին: Եւ եթէ ծնողը միայն երեխայի մարմնի նիւթն է տալիս եւ ոչ հոգին, նկարչից ինչո՞ւ պէտք է [նկարուածի] հոգին պահանջի:

Եւ եթէ այլ շնչաւոր կենդանի էք դուք նկարում, շունչ ունէ՞ք նրանց տալու<sup>53</sup>:

Եւ եթէ ասեն, մարգարէն ասում է՝ Ո՞ւմ էք մտնեցնում Տիրոջը (Ես. Խ 18), [ապա] ասենք, եթէ Սուրբ Գիրքը չէք ընդունում, ինչո՞ւ էք հիմայ վկայակոչում: Նոյն այդ մարգարէն ասում է. «Բարձրեալը ձեռակերտ տաճարում չի բնակւում» եւ թէ՛ Ի՞նչ տուն պիտի կառուցէք ինձ համար (Ես. ԿՁ 1): Ապա՝ «Մի՛ կանգնեցրէք Աստծոյ տաճար», ապա՝ «Իզուր էին Մովսէսի խորանն ու Սողոմոնի տաճարը»:

Եւ՝ «Եթէ մարմնական ճաշակելիք չունի, ինչո՞ւ էք յանուն Աստծոյ կենդանի զոհաբերում, եւ եթէ մարմնական հոտոտելիք եւ ականջ չունի, ինչո՞ւ էք կնդրուկ ծխում եւ ինչո՞ւ էք աղաղակում առ Աստուած»:

Եւ քանի որ [Սուրբ] Գրքից եւ վկայակոչում, արի՛ Գրքով էլ պատասխանեմ քեզ: Մովսէսն ասում է. Աստուած արարեց մարդուն իր պատկերով (Ծննդ. Ա 27): Արդ, եթէ Աստուած արարեց իր պատկերով, անկարելի չէ լինի, որ մենք էլ Աստծոյ պատկերը գծենք:

Դարձեալ, մարգարէներին Աստուած երեւաց մարդկային կերպարանքով, ինչպէս Աբրահամին եւ Դանիէլին՝ ծեր եւ հինաւուրց (Դան. է 9), Եսայուն՝ բարձունքում նստած աթոռին (Ես. Զ 1),

52 Ա.-ն «նկարչից էլ... ասենք, որ»-ի փոխարէն ունի. ի պատկերակերտէն, ասեմք, եթէ ուստի՞ ուսալք զայդ առասպել եւ յո՞ր գրոց:

53 Ա.-ն ունի. եւ թէ զծառս Գկարեմք՝ պարտիք տնկական հոգոյ: Ո՛վ յիմարութեանդ. Գիրք սուրբք ասեն, որ զմարդն սպանանէ՝ պարտական է արեան ցոցա, այլ ոչ թէ՛ որ զպատկեր Գկարեմ՝ պարտական է հոգոյ: Եւ ընդէ՞ր կենդանակերպք յերկինս առանց հոգոյ մարդոյ, եզին, առիծոյ եւ այլն:

եզեկիէլին՝ նստած քառակերպ աթոռին (եզեկ. Ժ 1), ուստի մենք էլ նկարում ենք երեւացած պատկերները<sup>54</sup>:

Դարձեալ, Բանն Աստուած մարդու կերպարանք առաւ Սուրբ Կոյս Մարիամից եւ իր պատկերը դրողմեց դաստառակի վրայ եւ ուղարկեց Աբգար թագաւորին, որով [սա] բժշկուեց ցաւերից<sup>55</sup>: Ուստի [այստեղից էլ] առնելով՝ նկարում ենք նրան:

Դարձեալ, Տիրամայրը Վերափոխման օրն իր ձեռքով կենդանագիր թողեց մեզ՝ ի նշան բժշկութեան, որը կայ մինչ այսօր, որից հրաման առնելով՝ բազում տեղերում նկարուեցին սրբերի պատկերները: Տեսնելով մարմնական աչքով եւ իմանալի մտքով՝ դիտարկում ենք նախատիպը: Այս է սրբերին նկարելու պատճառը:

Այժմ պատասխանենք հարցին, որ ասում է՝ Ո՞ւմ էք նմանեցնում Տիրոջը (Ես. Խ 18):

Պէտք է իմանալ, որ Հին օրէնքն արգելում էր պատկերագրութիւնը, ասելով՝ Մի՛ արա Աստծոյ նմանութիւնը՝ ո՛չ երկնքում, ո՛չ երկրի վրայ (Ելք Ի 4): Նախ՝ որովհետեւ անմասն է արարածների աստուածային էութիւնը: Երկրորդ՝ որպէսզի չմոլորուեն կռապաշտութեան մէջ, որովհետեւ դեռ անկատար էին, ինչի [պատճառով] Մովսէսի ոսկորները թաքցրեց, որպէսզի չպաշտեն: Երրորդ՝ դեռ չէր մարմնացել Բանն Աստուած, իսկ երբ մարդացած երեւաց, հրաման

տուեց մեզ կատարեալների պատկերները նկարել, ինչպէս ասացինք:

Իսկ որ զրպարտում են մեզ, թէ՛ դէպի արեւելք արեգակին ենք երկրպագում, ասենք, որ ոչ թէ արեգակին ենք երկրպագում, այլ արեգակի արարչին: Որովհետեւ, յայտնի է, որ նրանք առաւօտեան արեւելքում արեգակին են պաշտում, երեկոյեան՝ արեւմուտքում են [նրան] երկրպագում, իսկ մենք՝ քրիստոնեաների ազգը միշտ արեւելքում ենք [երկրպագում]: Եւ պատճառն այն է<sup>56</sup>, որ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոս արեւելեան կողմից համբարձուեց երկինք եւ խոստացաւ միւս անգամ գալստեանը դարձեալ գալ արեւելքից: Ուստի ականկալելով Փրկչի գալուստը՝ արեւելեան [կողմն] ենք երկրպագում:

Իսկ դուք ինչո՞ւ էք դէպի հարաւ երկրպագում՝ թողնելով Աստծոյ երկրպագութիւնը եւ պաշտելով Իսմայէլի տունը, ապա ուրեմն [դուք] մարդապաշտ եք եւ ո՛չ աստուածապաշտ:

Իսկ եթէ ասեն՝ խարայէլացիներն էլ դէպի հարաւ էին երկրպագում, ապա ասենք, որ ջհուտ էք եւ ողջ մարդկութեան անէծքը:

Դարձեալ, ասենք, որ նրանք ո՛չ թէ դէպի հարաւ, այլ Երուսաղէմի բոլոր կողմերում էին երկրպագում Քրիստոսին, որ այնտեղ յայտնուելու էր մարմնով եւ այնտեղ վերջին դատաստանն է անելու, իսկ դուք մեռած մարդկանց եւ գերեզմաններն էք երկրպագում:

Այսքանն այս մասին:

54 Ա.-ն իբրեւ շարունակութիւն ունի. Դարձեալ Մովսէս արար երկու քերովբէս մարդակերպ ի վերայ քառութեանն, եւ երկու հսկայաձեւ պատկերք մարդոյ ի վերայ աշտանակին ձեւացոյց Մովսէս, ճոյնպէս եւ յետոյ Սողոմոն ի տաճարին արար զճոյն քերովբէսն եւ հսկայաձեւսն: Դարձեալ հրեշտակք անմարմինք եմ, եւ մարդակերպք երեւացան մարդոյ, եզիմ, արծուոյ եւ այլոցն, երկթեւեան, վեցթեւեան, ութթեւեան եւ այլն: Եւ որպէս տեսին մարգարէքն, այնպէս նկարեցին հետեւողքն:

55 Քրիստոսի եւ Աբգար թագաւորի թղթակցութիւնը եւ դաստառակի պատմութիւնը տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն, Գիրք Բ, լա, լբ: Ս. Եպիփան Կիպրացի, Յաղագս սուրբ եւ նկարագրեալ տէրունական պատկերին ի դաստառակի սրբոյ, - «Արարատ», 1869, էջ 185-190, 214-220, 1870, էջ 214-243:

56 Ա.-ն ունի. Եւ այսմ պատճառք բազում եմ, այլ զսակաւն ասացից ձեզ: Դաւիթ մարգարէն ասէ. Աստուած մեր ճատի յերկինս յերկնից ընդ արեւելս:

Դարձեալ, Աղամ դէմ դրախտին բնակեցաւ եւ աղաղակէր. ուստի ել. է եւ դրախտն յեղեմ ընդ արեւելս: Վասն որոյ եւ մեք զճոյն խնդրեմք:

Դարձեալ, պատուական եւ աջակողմ աշխարհիս է արեւելք, եւ դարձեալ յայնմ կողմանէ գալ երեւելի լոյսք աշխարհի, ուստի եւ մեք զիմանալին խնդրեմք:

Այլ եւ Տէր Քրիստոս:

Ժ

ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Որ առանց զանազանելու՝ անխտիր ուսումնառում է բոլոր պիղծ կենդանիներին, բացի խոզից:

Եւ պէտք է իմանալ, որ մաքուր եւ անմաքուր կենդանիների զանազանութիւնը Աստուած դրեց բնական օրէնքների մէջ եւ Մովսէսի գրքում:

Բնական [օրէնքներում] տարբերակեց շորս [խումբ] կենդանիներ: Նախ՝ շաղկակներն, իբրեւ գազաններ: Երկրորդ՝ անճոռնի խոշորները, ինչպէս ուղտը եւ փիղը: Երրորդ՝ վտիտ եւ գարշելիները, ինչպէս զեռունները: Չորրորդ՝ վնասատուները, ինչպէս օձն ու մողէսը եւ նրանց նմանները: Սրանք ի բնէ պիղծ էին համարուել՝ Ադամից սկսած:

Եւ խօսքով էլ Աստուած նոյին ասաց՝ եօթը-եօթը մաքուր [կենդանիներից] եւ երկու-երկու անմաքուրներից ներս թողնի տապան: Եւ տապանից դուրս գալուց յետոյ մաքուրներից եօթնական պատարագեց Աստծուն, իսկ անմաքուրներից՝ ոչ:

Իսկ Մովսէսի գրքում յայտնի [խօսեց] եւ յատակ զանազանեց: Ունենալով բնական ընտրութիւնը՝ չորքոտանիների մէջ աւելացրեց նաեւ սրանց. նախ՝ որոճողներ. երկրորդ՝ կճղակաւորներ. երրորդ՝ որ պորտով են միգում. չորրորդ՝ եղջերաւորներ. հինգերորդ՝ որ կզակի տակ ատամներ ունի: Այս հինգը մաքուրներն են ցոյց տալիս, իսկ եթէ մեկը սրանցից պակաս է, անմաքուր է, ինչպէս ուղտը, որ միայն որոճող է, բայց միւսները պակասում են. խոզը բաժանուած կճղակներ ունի եւ պորտամէզ է, սակայն մնացածը չունի. նապաստակը որոճող է, այլ մնացածը պակաս են:

Իսկ թռչուններին [այսպէս]. ուղղակտուցներ, կոճաւորներ, երամագնացներ, եւ այն, որ կաշուեպատ քարածիկ ունի մէջը եւ մորթելուց յետոյ մագիլները ուղիղ է պահում: Սրանք են մաքուր [թռչունների] հինգ նշանները: Նոյնպէս ձուկը, որ թեւ եւ թեփ ունի, ուտելի է:

Ահա սրանք Մովսէսի ձեռքով Աստուած ընտրեց եւ օրէնքներ սահմանեց, որ պահում ենք մինչ այժմ:

Եւ պարզ է, որ դուք օրէնքներ չունէք՝ ո՛չ բնական, ո՛չ խօսքով [սահմանուած], ո՛չ գրաւոր,

ո՛չ էլ նոր, երբ անխտիր բոլոր կենդանիներին ուսումնառում էք<sup>57</sup>:

Եւ եթէ ասեն, ինչո՞ւ էք դուք ձիու մազից մաղ պատրաստում եւ մշակում կաշին: Ասենք, որ դուք էլ խոզի մազով էք ձիթաղացի մաղը սրբում եւ ձէթը ուտում, մաշկում էք էշի կաշին: Եւ ջրաշունը, աղուեսը, գայլը պիղծ են եւ միսն՝ անմաքուր, [սակայն] մորթին հազնում էք: Պատճառն այն է, որ արհեստաւորը ինչ պատրաստում է, մաքուր է եւ պիտանի: Այդպէս էլ ձիու կաշին եւ ձիու մաղը մաքուրում են արհեստի միջոցով:

Եւ եթէ ասեն. դուք ինչո՞ւ էք խոզի [միս] ուտում, ասենք՝ երկու պատճառով. նախ՝ որովհետեւ նախնիներից [եկած] աւանդութիւն է, որ մարդիկ

57 Ա.-ն ունի. Եւ թէ ասեն. դուք զխոզն վասն Է՞ր ուտէք, ասենք, թէ վասն երկու պատճառի. միս՝ զի կիսատուրք է, ունի մշան ի կճղակն, ի պորտն, ի յատամն, եւ փոխանակ եղջիրին լեարդն խաչ է, միայն որոճն է պակաս: Երկրորդ՝ Քրիստոսի առաքեալքն սրբեցին եւ հրամայեցին մեզ ուտել, զի բաժանեցուք ի ջիւտն, որ եմ մալաթ (= արաբ. lanat, nalat, nalet, թուրք. lanet՝ անէծք, մզովք, բանադրանք. տե՛ս Միջին հալ. բառ., Բ, էջ 180-181) ամենայն ազգի: Այլ առաւել բժշկական է խոզն. զի ատամն դեղ է ցեցի, հանդերձի, եղն դեղ է շաղախի (արաբ. siqag. բժշկ. հիստուածքի ճեղքուածքներ. տե՛ս Միջին հալ. բառ., Բ, էջ 223) ձիոյ, եւ արիւնն՝ դունդունի, միսն՝ ջերմնոտի, եւ մազն՝ թիթեղն ցաւոց ոչխարաց է դեղ: Եւ այսպէս ըստ բնական օրինացն ընտրելի է խոզն, մաւել ըստ Մովսէսի կիսատուրք ցուցաւ, եւ ի մոր օրէնս սրբեցաւ եւ հրամայեցաւ ուտել քրիստոնէից: Եւ թէ ոք խտրէ զմիս խոզեցի, ոչ է ի կարգ քրիստոնէութեան: Իսկ դուք զձի վասն Է՞ր ուտէք. զի ոչ մի մշան ոչ ունի. ոչ եղջիր, ոչ որոճ, եւ ոչ ատամն, եւ ոչ կճղակ, եւ ոչ ի պորտն, ապա ուրեմն մորտառ (պրսկ. mordar, թուրք. murder, mirdar = ա) գեշ, լեշ, մեռելոտի, ք) կեղտոտ, գարշելի. տե՛ս Միջին հալ. բառ., Բ, էջ 152) Է: Ասեն մոքս փեղամբարն մեր հրամայեաց մեզ ուտել: Ասենք. ոչ ուրեք երեւի բանդ այդ եւ ի գիրն ձեր, բայց միայն ի մի ժամանակ ձմեռան եւ սաստիկ սովոյ ասաց ուտել եւ ապրել, եւ ոչ յամենայն ժամու սրբեաց: Դարձեալ. թէ Մովսէս մարգարէն պիղծ ասաց զձի եւ զուղտ եւ զմապաստակ, եւ Մահմէտն ձեր՝ սուրբ, ապա հակառակ է Մովսէսի եւ ոչ փեղամբար: Եւ զոր առաքեալքն սրբեցին զխոզն, Մահմէտն ձեր պիղծ ասէ, յայտ է, զի եւ հակառակ է Քրիստոսի օրինացն, ապա որպէ՞ս ընդունիք դուք զչորս գիրսն ի յերկնից իջեալ, յորժամ հին օրինացն եւ մորոյս հակառակէք:

սովորութեամբ են ուտում եւ բաց չեն թողնում խոզ ուտելը: Երկրորդ՝ ինչպէս հռոմն ու ֆրանկը նապաստակ ու ճագար են ուտում, այդպէս էլ հայերը խոզ են ուտում: Սակայն [ճիշտը] չուտելն է, ըստ որում լաւ է միս չուտել եւ գինի չսմել, պահքով եւ պարկեշտութեամբ մնալ. այս է բարին եւ ընդունելին Աստծոյ եւ ոչ թէ ուտել-խմելը:

Իսկ դուք ինչո՞ւ էք ձի ուտում, որ մաքուր [կենդանու] նշան չունի, հետեւաբար պիղծ է:

Եւ եթէ նրանք ասեն մեր մարգարէն հրամայեց ուտել, ասենք, որ ձեր ասածը ոչ մի գրով վկայուած չէ, միայն ձեռնուայ եւ սաստիկ սովի ժամանակ, ասուեց ուտել եւ փրկուել, ոչ թէ ամեն ժամ ուտել:

Դարձեալ, եթէ Մովսէս մարգարէն պիղծ անուանեց ձին, ուղտը, նապաստակը, իսկ ձեր Մահմէտն ասաց թէ՛ մաքուր են, ապա հակառակ է Մովսէսին եւ մարգարէ չէ: Այդ դէպքում, ինչպէ՞ս էք ընդունում, որ Սուրբ Գիրքը երկնքից է իջած, եթէ Մովսէսի հին օրէնքներին հակառակում էք:

Դարձեալ ասենք, որ ոչնչով չեն զանազանում ոչխարն ու այծը, որ մեզ համար ուտելի են [հաւասարապէս], այդպէս եւ ձին, ջորին ու էջն իրարից չեն զանազանում, ինչո՞ւ չէք ուտում:

Ասենք, որ ձիու նմանակները՝ էջն ու ջորին անսուրբ են, ուրեմն ձին էլ անսուրբ է: Եթէ ձին մաքուր [կենդանի է], ինչո՞ւ չէք զոհաբերում եւ մատաղ անում, ինչպէս ոչխարը կամ եղջերու՞ն:

Դարձեալ գինին պիղծ եւ անսուրբ էք ասում, որովհետեւ չարիքի պատճառ է, ձին էլ ուրեմն պիղծ է, քանի որ բազմաթիւ չարիքների պատճառ է, որովհետեւ պատերազմները, սպանութիւնները, թալանը, աւերածութիւնները նրանով են կատարւում, ուստի հարկ չէ այն ուտել<sup>59</sup>:

Այսքանն այս մասին:

ԺԱ

## ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ՏԱՍՆՄԵԿԵՐՈՐԴ ՍՈԼՈՐՈԹԻԷԼԸ

Որ գինին պիղծ է, [սակայն] խմում են[ք]: Արդ, նախ սա ասենք. բոլոր մարգարէները եւ Աւետարանը գինին ազնիւ եւ մաքուր վկայեցին, իսկ ձեր Մահմէտը՝ պիղծ, ուրեմն հակառակ է մարգարէներին եւ մարգարէ չէ:

Դարձեալ, Մովսէսն ասում է. «Ամէն ինչ, որ Աստուած արարեց, բարի է» (Մննդ. Ա 31), որովհետեւ Աստուած բարի է եւ չար չի գործում: Արդ, եթէ գինին չար է, ուրեմն չարից է ստեղծուած եւ ոչ Աստծուց, եւ կը լինի երկու աստուած՝ երբեմն՝ բարի, երբեմն՝ չար արարող:

58 Ա.-ն ունի. Դարձեալ թէ ձիւ հալալ (արաբ. halal պրսկ. halal, թուրք. helal = արդար, ազնիւ, անխաբար, օրինաւոր. տե՛ս Միջին հայ. բառ. Բ, էջ 5) է, ընդէ՞ր դուրպան (արաբ. թուրք. qurban, պրսկ. gorban = զոհ, մատաղ. տե՛ս Միջին հայ. բառ., Բ, էջ 77), որ է մատաղ, ոչ առնէք զձիւ, որպէս զուղտն:

59 Ա.-ն ունի. Դարձեալ զգինին պիղծ ասէք, զի պատճառ է չարեաց, նոյնպէս եւ ձին պիղծ է եւ պատճառ բազում չարեաց: Զի հարամութիւն (արաբ. haram = արգելիք, անմաքուր, անազնիւ, պիղծ, նզովեալ. տե՛ս Միջին հայ. բառ. Բ, էջ 24), թալան, (թաթար. talan = կողոպուտ, աւարառութիւն. տե՛ս Միջին հայ. բառ. Ա, էջ 243) աներք, պատերազմ եւ սպանումն նովալ գործի, եւ որպէս դուք ասէք, թէ առաջին ձիւն պիղծ է, զի երկիւղ բերէ, եւ վերջին՝ հալալ, զի բարձեալ է զահն: Եւ յայտ է, զի վասն հինգ պատճառի հարամ է ձիւն. նախ՝ զի մարգարէքն ամենայն եւ Աւետարանն անսուրբ ասացին զձի, երկրորդ՝ զի ոչ մի ինչ ոչ ունի նշան սրբոյ, երրորդ՝ զի նմանք մորա էջն եւ կիսէջն անսուրբ են, չորրորդ՝ զի դուրպան ոչ լինի, հինգերորդ՝ զի պատճառ է սպանութեանց եւ բազում չարեաց: Եւ թէ ասեմ. Ընդէ՞ր դուք զձիւ մազն առնէք մաղ, եւ զկաշին մաշէք, ասեմք, թէ եւ դուք խոզի մազով զձիթաղացի մաղն սրբէք, եւ զձէթն ուտէք, դուք զիշոյ եւ զջորոյ կաշին ոչ մաշէք. ահա փեղմ պիղծ եւ ոսկրն՝ սուրբ. նոյնպէս գայլն, շնորին, մուկն եւ այլք պիղծք են եւ միսն մուրտառ, եւ զմորթն զգեմումք: Այս է պատճառն, զոր ինչ արուեստն գործէ, սուրբ է եւ պիտանի, նոյնպէս ձիւնին եւ ձարն սրբին արուեստին:

Դարձեալ, ամենայն տեղ, ուր ծնողը մաքուր է, ծնունդն էլ մաքուր է, ինչպէս ոչխարը եւ գառը: Արդ, գինու ծնողը խաղողն է՝ մաքուր է եւ ուտելի, [ուրեմն] ծնունդը՝ գինին էլ՝ մաքուր եւ ըմպելի է:

Դարձեալ, մաճառն [քաղցու] էլ, գինին էլ՝ խաղողից են. եթէ մաճառը ազնիւ է, ուրեմն գինին էլ ազնիւ է: Եթէ հակառակ փաստարկեն, թէ՛ ոչ ամեն բան, որ առաջանում են մի [աղբիւրից] մաքուր են, ինչպէս որ՝ մի մօրից կաթը եւ մէզը. մեկը մաքուր է, միւսը՝ պիղծ. այդպէս էլ խաղողից՝ մաճառը մաքուր է, գինին՝ պիղծ:

Ասենք, որ ճիշտ օրինակ չես բերում՝ երկու պատճառով: Նախ, որովհետեւ մօր մէջ [ի սկզբանէ] զանազան էին մաքուրը եւ պիղծը, իսկ այստեղ մաճառը եւ գինին նոյնից են առաջանում: Երկրորդ, այնտեղ կաթը միշտ մաքուր է, իսկ մէզը՝ պիղծ, իսկ այստեղ միշտ չէ, այլ՝ ժամանակի մէջ: Որովհետեւ ահա երեկ ամբողջութեամբ մաճառ էր եւ մաքուր, նոյնն այսօր գինի է եւ պիղծ, իսկ վաղը [դառնալու է] քացախ եւ մաքուր, ուրեմն ինչպէս մաճառն ու քացախն են մաքուր, այդպէս էլ այսօր գինին է մաքուր:

Եթէ ասեն, կան բաներ, որ երեկ կամ ապագայում մաքուր են, [իսկ] այսօր՝ պիղծ, ինչպէս ոչխարի միսը ձեր պահքի ժամանակ, ապա ասենք, որ եթէ այդպէս է, ապա մենք միսը պիղծ չենք անուանում, այլ այսօր ենք [պահքի ժամանակ համարում] պիղծ: Այդպէս էլ դուք գինին պարզապէս պիղծ մի՛ յայտարարէք, այլ ասացէք, որ այսօր է պիղծ մեզ համար: Հետեւաբար գինին ձեզ համար պիղծ է, մեզ համար՝ մաքուր:

Եւ եթէ ասեն, բազմաթիւ մաքուր բաներ որակապէս փոխուելով՝ պղծում են, ինչպէս հոտած միսն է փոխում որակը, այդպէս էլ մաճառը որակը փոխելով՝ դառնում է պիղծ գինի, ասենք, ըստ դրա՝ որակն է պիղծ եւ ոչ գինին, որովհետեւ գինին գոյացութիւն է, իսկ որակը՝ պատահականութիւն: Դարձեալ ասենք, որ առարկայի որակի բնական փոփոխութիւնը ոչ թէ պղծում, այլ առաւել մաքրում է [այն], ինչպէս կենդանու արիւնը, որ պիղծ է, սակայն սպիտակ կաթի փոխուելով՝ մաքրում է: Եւ ջուրը տնկիների մէջ փոխում է պտղի որակի եւ մաքրում: Այդպէս էլ [իր] բնական որակով մաճառը դառնում է գինի, ապա՝ քացախ եւ փոփոխուելուց չի պղծում, ուստի

ակնյայտ է, որ գինին ազնիւ է ըստ որակի եւ մաքուր՝ ըստ էութեան:

Եւ եթէ մեզ հարցնի տաճիկներից մի տգէտ մարդ կամ բռնաւոր. գինին ազնիւ է, թէ պիղծ՝ ի՞նչ պատասխանենք: Կարճ պատասխանի՛ր, ասա՛, որ մեզ համար ազնիւ է, ձեզ համար՝ պիղծ:

Ասա՛ նաեւ, որ սակաւ գինին եւ չափաւորն օրինաւոր է, իսկ անշափը՝ պիղծ, որ հարբեցողութիւն է, որովհետեւ բազմաթիւ չարիքներ նրանից է, այսինքն՝ գինուց եւ հարբեցողութիւնից առաջ են գալիս հոգու եւ մարմնի [չար գործերը]: Նախ խափանում է բանականութիւնը, բռնկում ցանկութիւնները, առաջ բերում տրտմութիւն, որը պատճառ է դառնում շնութեան, սպանութեան, այլ բազում չարագործութիւնների, ուստի պիղծ է ըստ գործերի, եւ այդ չար գործը լինում է հարբեցողութիւնից: Այս պատճառով արգելուած է հարբեցողութիւնը, որովհետեւ հարբեցողները Աստծոյ արքայութիւն չեն ժառանգում, ասում է մեր [Սուրբ] Գիրքը (տե՛ս Ա Կորնթ. 2 10):

Դարձեալ ասա՛, որ գինու բնութիւնը ազնիւ է, իսկ գործը՝ պիղծ, ինչպէս սուրը, որի նիւթը երկաթն է, եւ բարի է, իսկ գործը՝ չար եւ մերժելի, որ սպանութիւնն է: Այդպէս էլ գինու գործն է չար եւ վատթարագոյն, որովհետեւ թուլացնում է մարմինը, ծռում լեզուն, աչքը, ականջները, ոտքերն ու ձեռքերը գործի մէջ: Եւ այլ բազում վնասներ է գործում գինին:

Եւ պէտք է իմանալ, որ սակաւ գինին, երբ չափաւոր է խմում, շահաւէտ է եւ օգտակար: Նախ, տրտմութիւնն է անցկացնում, ամոքում հիւանդութիւնը (տե՛ս Ա Տիմ. Մ 23), աւելացնում ուժը, որի պատճառով էլ երեք խումբ մարդիկ են վայելում գինին. տրտմութիւն [ունեցողները], ծերերը, հիւանդները, ինչպէս որ Սողոմոնն է ասում՝ գիւնի տուէ՛ք տրտմածներին, այլեւ ծերերին եւ հիւանդներին (Առակ. 14 6): Սրանց է պատշաճում գինին:

Իսկ եթէ մէկն ասի, ինչպէս պիղծ է շատ գինին, [այդպէս] էլ պիղծ է քիչը, որովհետեւ միեւնոյն գինին է, ինչպէս որ մսեղէն պիղծ կերակուրը հաւասարապէս պղծում է մարդուն [թէ՛] մի պատառը, թէ՛ մէկ լիտրը: Ասենք, որ երկու տեսակ է պիղծը. կայ, որ պիղծ է ըստ նիւթի, կայ, որ պիղծ է ըստ գործի: Այն, որ պիղծ է ըստ նիւ-

թի, հաւասարապէս պղծում է մարդուն, ինչպէս որ մէկ ձուն եւ տասը ձուն միապէս են լուծում մեր պահքը: Իսկ որ ըստ գործի է պիղծ՝ սակաւը չի պղծում, այլ՝ շատը, ինչպէս որ փուշը, որ քիչ է ծակում, չի սպանում, իսկ նետը, որ առաւել է խոցում, սպանում է: Այդպէս էլ սակաւ գինին չի վնասում, իսկ անշափ շատը վնասում է:

Այլեւ Մովսէս մարգարէն, որի գիրքն ընդունում էք եւ կոչում «Թաւրէթ», Աստծոյ հրամանով ամեն օր Տաճարում երկու գառ էր խորովում սափորի շորրորդ մասով գինի, բաղարջ հացով, եւ գինին անապակ [էր]: Նոյնպէս եւ յետոյ Սողոմոնը, որ տաճարը կառուցեց, այդպէս էր անում: Եւ եթէ պիղծ էր գինին, ինչո՞ւ էին տանում Տաճար եւ խմում քահանաները:

Այսքանն այս մասին:

ԺԲ

#### ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ՏԱՄՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐ՝ ՄՈՒՆՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Որ միշտ ջրով լուացւում են եւ համարում մեղքերից մաքրւած: Որի կապակցութեամբ ասենք, որ եթէ ջուրը մաքրում է բոլոր մեղքերը մարմնի, ապա չի մաքրում հոգու կեղտը, որը մեղքն է, որովհետեւ մարմինն անմարմինը չի կարող մաքրել:

Իսկ եթէ ասեն, ինչպէս մարմինն է պղծում անմարմին հոգին՝ մեղքերով, այդպէս եւ բարի մարմինը [մաքրում է] գործերով, ուրեմն կարող է ջուրը մաքրել հոգու մեղքը: Ասենք, որ մեր մարմինը միաւորուած է անմարմին հոգուն, ուստի մարմնի թէ՛ բարի գործը, թէ՛ չար, հասնում է հոգուն: Իսկ ջուրը մարմինն արտաքնապէս է լուանում եւ չի հասնում հոգուն, որն անմարմին է, ուստի եւ չի կարող մաքրել հոգու մեղքը:

Իսկ եթէ ասեն, դուք չէ՞ք մկրտւում, ասենք, որ մեր մկրտութիւնը սոսկ ջրով մարմնի լուացումը չէ, այլ զօրացած Սուրբ Հոգով՝ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի հրամանով, թէ՛ մկրտուէք Սուրբ հոգով եւ ջրով: Արդ, ջուրը լուանում է մարմնի աղտը, իսկ Հոգին Սուրբ մաքրում է մեր հոգու թաքնուած մեղքերը, ապա ուրեմն նման չէ մեր մկրտութիւնը ձեր լուացմանը:

Դարձեալ, Քրիստոս մկրտուեց Յորդանան գետում եւ զօրացրեց ջուրը, բացուեց երկինքը,

Հայր Աստուած վկայեց Քրիստոսի համար՝ «Դա՛ է իմ սիրելի Որդին», եւ Սուրբ Հոգին աղանակերպ իջաւ նրա վրայ, ուստի մենք հաւատալով Սուրբ Երրորդութեան եւ մի Աստուածութեան՝ մկրտւում ենք այդ ջրով եւ մաքրւում մեղքերից: Իսկ ձեր լուացումն այդպիսին չէ:

Դարձեալ, Քրիստոսի կողից ջուր դուրս եկաւ եւ արին՝ ի փրկութիւն հաւատացեալների: Եւ մենք հաւատում ենք Քրիստոսի խաչին, թաղմանը, նրա յարութեանը, եւ մկրտւում ենք Քրիստոսի կողի ջրով՝ նրա թաղման եւ յարութեան խորհրդով:

Այսպիսին չէ, սակայն, ձեր լուացումը:

Եւ եթէ ասեն, ձերն էլ նոյնպիսի տարրական ջուր է, ասենք, որ նման չեն մեր մկրտութիւնը եւ ձեր լուացումը, թէպէտ միեւնոյն ջուրն է, [որովհետեւ] տարբեր են կատարումները: Ինչպէս օրինակ, միեւնոյն կինը մի մարդու համար ազնիւ ամուսնութեամբ է, որ օրհնուել է պսակադրութեամբ, իսկ ոմանց համար՝ շնութիւն է. ահա նոյն կինն է եւ նոյն գործը՝ սակայն կատարումները այլեւայլ: Այսպէս էլ թէպէտ միեւնոյն ջուրն է՝ մկրտութեան [դէպքում]՝ խառնուած է օրհնութեանը, իսկ լուացման [դէպքում]՝ ոչ:

Եւ ինչպէս քրտինքն էլ, մէզն էլ մարմնից են՝ մեկն առողջարար է, միւսը՝ ոչ: Եւ կարող է մի ջուրը քաղցր լինել, միւսը՝ դառը: Այդպէս էլ նոյն ջրով այլ են մեր մկրտութիւնը եւ ձեր լուացումը:

Նախ մեր մկրտութիւնը խորհուրդ է, որի ժամանակ յիշում ենք Սուրբ Երրորդութիւնը, [երբ] խօսքը հանգչում է ջրի նիւթին եւ դառնում խորհուրդ, իսկ ձերը՝ ոչ: Երկրորդ՝ մեր մկրտութիւնը ծնունդ է հոգով՝ Սուրբ Հոգուց, իսկ դուք չէք ծնում հոգով, որովհետեւ չէք հաւատում Սուրբ Հոգուն: Երրորդ՝ մի անգամ է Հոգու ծնունդը, ինչպէս եւ մարմնինը, իսկ ձերը՝ բազում անգամ: Չորրորդ՝ մենք ուրիշի ձեռքով ենք մկրտւում, [իսկ] դուք [ինքներդ] էք ձեռք լուանում: Հինգերորդ՝ մկրտութիւնը մեր Քրիստոսի կողի ջրով է եւ Յորդանանի ջրով, որ յայտնի է աւագանում դրուած խաչով եւ ջրին խառնուող Սուրբ միւռոնով, իսկ ձերը այդպէս չէ:

Եւ եթէ ասեն, Մովսէսը եւ միւս մարգարէները այդպէս չլուացին ջրով, ասենք, որ Մովսէսը ջրի մաքրութեան կարգը սահմանեց մկրտութեան

օրինակով՝ որպէս նախընթաց [օրինակ]: Եւ [քանի որ] չունէք Մովսէսին, չունէք [նաեւ] նոր մկրտութիւնը, ուրեմն ոչինչ է ձեր լուացումը<sup>60</sup>:

Եւ հարց եմ տալիս ձեզ. ձեր լուացումը սրբո՞ւմ է մեղքերը, թէ՛ չի սրբում: Եթէ սրբում է բոլոր մեղքերը, այլ [մնացած] բարութիւններն ինչո՞ւ էք անում, ինչպէս ուխտի գնալը [ի հաճն]՝<sup>61</sup>, ողորմութիւն տալը [զաքաթն]՝<sup>62</sup>, պահքը, կամուրջը եւ այլն: Այլ բարի գործեր մի՞ արէք, որովհետեւ ահա ջուրը մաքրեց ձեզ, իսկ եթէ բարի գործերն են մաքրում մեղքերը, ուրեմն անօգուտ եւ աւելորդ է ջրով լուացումը:

Եւ եթէ ասեն, որ դուք նոյնպէս մկրտութիւնից յետոյ բարի գործեր էք կատարում, ասենք, որ մկրտութիւնը մաքրեց բոլոր մեղքերը՝ սկզբնական եւ ներգործական, մեծ ու փոքր՝ մի անգամ եւ ոչ թէ կրկին, որովհետեւ հոգեւոր ծնունդն էլ մեկ [անգամ է], ինչպէս եւ՝ մարմնաւորը, եւ մի անգամ Քրիստոս մկրտուեց, մի անգամ էլ խաչուեց: Իսկ երբ մկրտութիւնից յետոյ մեղանշում ենք բազմիցս՝ զղջումով, խոստովանութեամբ, ապաշխարելով եւ բարի գործերով ենք մաքրում, եւ պահքը, ողորմութիւնը, աղօթքներն են քաւում մեղքերն ու ջնջում անօրէնութիւնները եւ ոչ թէ մկրտութիւնը:

Եւ եթէ ասեն՝ փոքր մեղքերը մեր լուացումն է մաքրում, իսկ մեծերը՝ բարի գործերը, ասենք որ ջուրը փոքր մեղքերն է սրբում, [ուրեմն] ինչո՞ւ ձեր առականքն էք լուանում, որ շնութիւն եւ պոռնկութիւն գործեց, որը մեծ մեղք է: Այդպէս էլ ձեռքը, որ յափշտակութիւն եւ սպանութիւն գործեց, ուստի փաստ է, որ անօգուտ է ձեր լուացումը:

Եւ դարձեալ, բարի գործերը, որ մեծամեծ մեղքեր են մաքրում, նրանք կարող են մաքրել նաեւ փոքրերը, ինչպէս կացիներ, երբ հատում է ծառի արմատը, չորանում են նաեւ մանր ճիւղերը, ուրեմն եւ անիմաստ է ձեր լուացումը:

60 Ա.-ն ունի. Եւ թէ ասեն, թէպէտ զհոգւոյ մեղս ոչ սրբէ ջուրն, այլ զմարմինն կարէ սրբել: Ասեմք. մեղքն թէ հոգւոյ է եւ թէ մարմնոյ ըստ ներգործութեանն ոչ մնայ ոչ ի հոգին եւ ոչ ի մարմինն, զի անցեալ է եւ գործեալ, իսկ ըստ ունակութեանն մնայ միայն ի հոգին, այլ ոչ ի մարմինն:

61 Բնագրում՝ ի հաճն:

62 Բնագրում՝ զաքաթն:

Եւ եթէ ասեն, ուրեմն ընդհանրապէս պէտք չէ լուացումը, ասենք, բնաւ ոչ՝ ոչ հնում եւ ոչ նորում, ինչպէս ցոյց տրուեց: Այլ է մարմնական մաքրութիւնը, ինչպէս որ մեկը բաղնիքում մարմնի կեղտերն է լուանում: Եւ մենք ամեն օր մեր ձեռքերն ու երեսն ենք լուանում, եւ հոգու համար մաքրութիւն չէ այն, այդպէս էլ ձեր լուացումը: Ապա թէ ոչ՝ նայի՛ր ջրերի գորտերին, որ մշտապէս լուացւում են եւ ոչ մի օգուտ չկայ դրանից:

Դարձեալ ասենք, որ ձեր լուացումը մեղքերի մաքրութիւն չէ. եւ [դա] ակնյայտ է [այն բանից], որ երբ գնում էք մաքուր կնոջ մօտ, յետոյ լուացւում էք, ինչպէս պիղծ կնոջ մօտ գնալուց [յետոյ]: Արդ, եթէ ջուրն է մաքրում կամ ձեր մէջ ազնիւ կին չկայ, եւ ամենը շնութիւն է, ուստի եւ լուացւում էք, կամ էլ՝ օրինաւոր արդար կին ունէք եւ լուացւում էք, եւ ջուրն այն մաքրութիւն է մարմնի, ինչպէս բաղնիքինը, եւ ոչ թէ՛ հոգու մաքրութիւն, ինչպէս ասացինք:

Այսքանն այս մասին:

ԺԳ

ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թշխատման [մասին], որ «սուննաթ» են [կոչում] եւ անարգում մեզ, թէ՛ անթլփատ էք:

Նախ ասում են, թէ՛ Աբրահամի ուխտով էր թլփատութիւնը, եւ մենք էլ նրա որդիներն ենք՝ թլփատութեամբ:

Նախ պատասխանենք, որ մենք Աբրահամի հաւատն ունենք եւ հաւատով ենք նրա որդիները, որ առաւել է, քան թլփատութիւնը, որովհետեւ հաւատաց Աբրահամը Աստծուն եւ արդարացաւ, ասում է [Սուրբ] Գիրքը (տե՛ս Հռոմ. Դ 9) եւ ոչ թէ թլփատութեամբ:

Դարձեալ, Աստուած թլփատութեան ուխտ արեց Աբրահամի հետ, որ օրէնք էր անկատարների համար, եւ նոյն Աստուած փոխեց այն եւ տուեց մեզ մկրտութեան սրբութիւն՝ իբրեւ օրէնք կատարեալներին<sup>63</sup>:

63 Ա.-ն ունի. Այլ եւ ի զալ ճշմարտութեանն եւ լուսոյ, անպիտան է օրինակն եւ ստուերն: Դարձեալ՝ այլ էր սրբութիւնն անցաւ եւ այլ՝ լուացումն ձեր. նախ զի անցաւ քահանայքն միայն սրբէին, եւ դուք առհասարակ ժողովուրդք այր եւ կին: Երկ-

Դարձեալ, Աբրահամին տուեց մարմնաւոր թլփատութիւն, իսկ մեզ՝ հոգեւոր: Դուք աւելորդ մորթին էք կտրում, որ անօգուտ է՝ առանց հաւատի եւ բարի գործերի, իսկ մենք աւելորդ մեղքն ենք կտրում հաւատով եւ բարի գործերով: Ապա ուրեմն հոգեւոր թլփատութիւն ունենք մենք եւ ոչ դուք:

Դարձեալ ասենք, որ թլփատութիւնն արդարութիւն չէ, այլ տարբերող նշան, որովհետեւ Աբրահամի որդիները տարբերուեցին այլազգիներից, ինչպէս մեկը իր ոչխարին է դրողմում, որ առանձնանայ ուրիշի [ոչխարներից]: Եւ յայտնի վկայութիւն կայ, երբ քառասուն տարի անապատում էին, չէին թլփատում, իսկ երբ մտան Երեւան երկիրը, այդժամ թլփատուեցին, որ տարբերուեն այլազգիներից:

Դարձեալ թլփատութիւնը նշան էր այն ազգի եւ [այն] մասի, [որտեղից] ծնուելու էր Քրիստոս: Ուստի Աբրահամը երդուեցնում էր երանքով ծածկապէս խորհրդանշելով Քրիստոսին: Իսկ մենք Քրիստոսից մարմնապէս չենք ծնում, այլ հոգեպէս, ուստի թլփատում ենք ոչ թէ մարմնապէս, այլ՝ հոգեպէս:

Դարձեալ, թլփատութիւնը նշանն էր հրեայ ազգի, որ բաժանուելու էր Ուխտից եւ Աստծոյ օրէնքներից եւ կտրուելու Քրիստոսի բոլոր անդամներից եւ դառնալու ողջ մարդկութեան խոտանը, ինչպէս այժմ են, որովհետեւ Աստծոյ աչքից ընկան, այլեւ դարձան ողջ մարդկութեան ատելիքը:

Դարձեալ, չենք թլփատում, որպէսզի բաժանուենք [հրեաներից եւ մկրտում ենք, որպէս-

զի բաժանուենք] հեթանոսներից: Իսկ դուք քանի որ թլփատում եւ չէք մկրտում, ակնյայտ է, որ հաւասարում էք հրեաներին եւ բոլոր ազգերի անէծքն էք: Եւ չունէք Նոր օրէնքը, որովհետեւ չէք մկրտում, [սրանով] էլ հաւասարում էք կոպաշտներին:

Եւ եթէ ասեն, թէ՝ Քրիստոս թլփատուեց, դուք քրիստոնեաներդ ինչո՞ւ չէք թլփատում, ասենք, նախ Քրիստոս թլփատութեամբ Հին օրէնքը կատարեց, իսկ մեզ որպէս Նոր օրէնք մկրտութիւնը տուեց՝ ասելով. «Մկրտուեցէ՛ք յանուն Հոր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ»:

Դարձեալ, Քրիստոս թլփատուեց, որպէսզի հակառակող շերեւայ Հին օրէնքին, այլ՝ հնազանդ եւ կատարող, ինչպէս քառասնօրեայ տաճար գալը եւ օրէնքը կատարելը:

Դարձեալ, որպէսզի երեւութական շերեւայ Որդու մարդեղութիւնը, ինչպէս Աբրահամին երեւաց (տե՛ս Ծննդ. ԺԸ 1), այլ թլփատուեց, որովհետեւ ստոյգ մարդ եղաւ:

Դարձեալ, մինչեւ Վերնատուն եւ խաչելութիւնը ինչ որ կատարեց Քրիստոս, չաւանդեց մեզ, այլ [Վերջին] ընթրիքից յետոյ դրեց Նոր օրէնքի սկիզբը եւ աւանդեց մեզ՝ ասելով. Այս կատարէ՛ք իմ յիշատակի համար (Ղուկ. ԻԲ 9):

Դարձեալ, Քրիստոս թլփատուեց մարմնով, որպէսզի իր դրած ուխտը հաստատի եւ իրազործի, իսկ մեզ հրամայեց հոգեւոր թլփատութիւն, այսինքն՝ մեղքը կտրել հոգուց եւ մարմնից<sup>64</sup>:

Եւ եթէ ասեն, ապա Հապէշի հարաւային ազգը թլփատում է ըստ օրէնքի, եւ քրիստոնեաներ են, ուրեմն դուք էլ պէտք է այդպէս վարուէք, ասենք որ նրանք յանուն օրէնքի չեն թլ-

րորդ՝ եւ յորժամ ի սրբութիւնն մտանէին, եւ դուք՝ յարածամ: Երրորդ՝ Առաջ զձեռն եւ զոտս միայն, եւ դուք զայլ անդամսն: Չորրորդ՝ եւ զմեղս խոտովանէին ընդ ջրոյն, եւ դուք՝ ոչ: Հինգերորդ՝ Առաջ այն մարմնոյ էր սրբութիւն, եւ դուք հոգոյ ասէք սրբութիւն, ապա ուրեմն ոչ է մնաց սրբութիւն Առաջ եւ լուացումն ձեր: Դարձեալ՝ թէ զնոցայն ունիք լուացումն, զհին օրէնքն ունիք, եւ ջիւտին էք հաւասար, ապա ոչ է օրէնք ձեր Առաջ, որպէս դուք ասէք: Եւ թէ ասեն. ապա ընդ հնոյն եւ մարգարեիցն ունիք զօգուտն ի լուանալն, ասենք, թէ ոչինչ է օգուտ, զի հինն էանց, եւ անպիտան է, որպէս այժմ ջիւտին լուացումն, եւ զնոր մկրտութիւնն ոչ ունիք, ապա ուրեմն ոչինչ է օգուտ լուացումն ձեր:

64 Ա.-ն ունի. Դարձեալ՝ ութօրեայ թլփատութիւնն Առաջնակէր զուրբորդ դարն, որ դասք մեղաւորացն հատանին եւ ի հոյրն ընկեանուն, եւ արդարքն ամբողջ մնան, եւ յայտ է յայմանէ, զի Առաջնն ի ձեռն, կամ յակամքս կամ յըղընկուն, կամ այլ ինչ մասն ոչ հրամայեաց դնել, այլ ի մասն այն, որ ունի(ս) զաւելորդ մորթն, ապա ուրեմն թլփատութիւնն Առաջն է եւ ոչ արդարութիւն: Դարձեալ՝ Առաջն է բազմութեան զաւակաց, զի մի ցոնցի սաղմն եւ վիժեցի, ուստի յայտ է, զի օրէնք բազում կանայս եւ հարճս հրամայեաց առնու, եւ ամուլն խոտան էր ի Առաջ մէջն: Իսկ մեզ կուսութիւն եւ պարկեշտութիւն պատուիրեաց հոգեւոր զաւակ եւ ոչ մարմնաւոր:

փատում, այլ այն պատճառով, որ այդ երկիրն անբարենպաստ է, եւ այդ աւելորդ մորթը վնասում է, եւ մարդը մահանում է:

Իսկ եթէ ասեն, ինչպէս որ մկրտութիւնն է մաքրում սկզբնական մեղքը, այդպէս էլ թլփատութիւնը, ասենք, որ թլփատութիւնը Հին օրէնքում էր՝ սկզբնական մեղքի դէմ՝ որպէս նախօրինակ եւ նմանութիւն, իսկ մկրտութիւնը Նոր [օրէնքում] է սկզբնական մեղքի դէմ՝ որպէս իրական եւ ճշմարիտ:

Դարձեալ, ինչպէս ճրագը գիշերն է լուսաւորում, սակայն լոյսի բացուելով՝ խաւարում է, այդպէս էլ թլփատութիւնը Հին [օրէնքում] ուժ ունէր, սակայն երբ ծագեց մկրտութեան շնորհը, տկարացաւ թլփատութեան օրէնքը:

Դարձեալ, մկրտութիւնը Հին [օրէնքում] անօգուտ էր, քանի դեռ չէր մկրտուել Քրիստոս, իսկ թլփատութիւնը Նոր [օրէնքում] է անօգուտ, որովհետեւ վերացաւ Քրիստոսով, [եւ] ամէն ինչ իր ժամանակի մէջ է զօրաւոր: Ուստի ակնյայտ է, որ չնայած հնում էլ մկրտում էին, ինչպէս Մովսէսը եւ Յովհաննէսը, սակայն չէր կատարում մկրտութեան խորհուրդը: Այսպէս եւ եթէ մեկը նորում թլփատուի, չի կատարուի թլփատութեան խորհուրդը եւ չի սրբուի սկզբնական մեղքը:

Դարձեալ, թլփատութիւնը մաքրում է միայն սկզբնական մեղքից, ինչպէս ոմանք են ասում, սակայն մկրտութիւնը մաքրում է սկզբնականից եւ ներգործականից, որը յայտնի է նոր հաւատացեալների [օրինակով], որոնք մկրտում են եւ մաքրում բոլոր մեղքերից: Հետեւաբար, հաւասար չեն մկրտութիւնը եւ թլփատութիւնը:

Դարձեալ, թլփատութիւնը սկզբնականն էլ չի մաքրում, ինչը յայտնի է մարգարէներից, [որոնք] թէպէտ թլփատուեցին, սակայն դժոխք իջան՝ սկզբնական մեղքի պատճառով, ինչպէս որ յայտնի է այն, որ մկրտուածները չմտան դժոխք:

Դարձեալ, մկրտութիւնը բացում է երկնքի դուռը, որը չի կարող [անել] թլփատութիւնը, ըստ որում՝ Ով չի ծնունդ քրով եւ հոգով, չի մտնում արքայութիւն (Յովհ. Գ 5)՝ թող որ թլփատուած լինեն:

Դարձեալ, մկրտութիւնն ազատում է յաւիտենական պատժից, որ չի կարող անել թլփատութիւնը:

Դարձեալ, մկրտութեամբ մաքրում են եւ արուն, եւ էգը, իսկ թլփատութեամբ՝ միայն արուն, իսկ էգը՝ ոչ:

Դարձեալ, թլփատութիւնը մարմնաւոր կնիք էր՝ ժամանակաւոր եւ անցողիկ, եւ յայտնի է, որ փոխուել է, իսկ մկրտութիւնը հոգեւոր եւ յաւիտենական կնիք է, որովհետեւ անփոփոխ է մկրտութեան կնիքը հոգում:

[Եւ] այս համեմատութիւնն ըստ հին թլփատութեան է, իսկ ձեր «կրճատելը» թլփատութիւն չէ, որ Աստուած տուեց Աբրահամին: Եւ յայտնի է երկու [փաստով]: Նախ, որ Աբրահամի ուխտով ութօրեայ էին թլփատում, իսկ ձերն այդպէս չէ, այլ եւ ծերին, եւ տղային էք թլփատում: Երկրորդ՝ Աբրահամը ուզեց արու երեսաներին թլփատել, իսկ ձեր Մահմէտը՝ եւ արու, եւ էգ, որ Աստուծոյ օրէնքին դէմ հակառակութիւն է<sup>65</sup>:

[Իսկ հիմա] ցոյց տամ, որ դուք՝ տաճիկներդ, թլփատութիւն չունէք: Եթէ թլփատում էք եւ արուին, եւ էգին, սա հակառակ է Աբրահամի ուխտին եւ խայտառակութիւնն է Աստուծոյ օրէնքի: Եթէ միայն արուին էք թլփատում, ահա [ուրեմն] ձեր կանայք անթլփատ են: Եւ երբ դուք նրանց խառնակում էք, դուք էլ նրանց հետ դառնում էք անթլփատ. նա, ով խառնակում է պոռնիկ կնոջը՝ մի մարմին է դառնում պոռնիկի հետ: Ահա ակնյայտ է, որ ոչ մի կերպ չունէք թլփատութիւն, ինչպէս հրեաները եւ չունէք մկրտութիւն, ինչպէս քրիստոնեաները: Ուրեմն յայտնում էք կռապաշտների եւ հեթանոսների դասում, որոնք չունեն թլփատութիւն եւ ոչ էլ՝ մկրտութիւն, ինչպէս որ դուք չունէք:

Այսքանն այս մասին:

65 Այս կապակցութեամբ Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան մէջ կարդում ենք, թէ Մահմէդը թլփատում էր ոչ միայն արուներին, «այլեւ զկանայս անգամ, որով զարշելի աչպանեաց զճանակ ուխտին Տեառն» (տե՛ս Սամուէլ Անեցի եւ Ծարունակողներ, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 150): Ի դէպ, որոշ մուսուլմանական երկրներում պահպանուել է աղջիկներին թլփատելու անխախտ ավանդույնը (տե՛ս *Ислам. Кра-ткий справочник*, с. 107):

ԺԴ

ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ՏԱՄՆՁՈՐՍԵՐՈՐԴ  
ՍՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այն, որ պահք չունեն, ո՛չ հնում հրէական, ո՛չ նորում՝ քրիստոնէական: Նախ տեսնենք կերակուրների տարբերությունը, ո՞րն է նրանցից պահքի, որը զատկական: Ասենք, որ բոլոր մարմինները բաժանում են երկու [տեսակի]՝ շնչաւոր եւ անշունչ, այսինքն կենդանի եւ անկենդան: Արդ, ինչ որ կենդանի է, օրինակ՝ ոչխարը եւ կամ կենդանուց է առաջ եկել, օրինակ՝ կաթը եւ ձուն, սրանք ուտի՞ք եւ զատկի կերակուր են, իսկ որ անկենդան է եւ անշունչ, ինչպէս բոյսերը եւ պտուղները՝ պահքի կերակուր են<sup>66</sup>: Իսկ դուք այս ընտրությունը չունէք, ուրեմն պահք էլ չունէք:

Նախ, Մովսէսը քառասուն ցերեկ եւ գիշեր պահեց եւ ոչինչ չկերաւ<sup>67</sup>: Քրիստոսն էլ քառասուն ցերեկ ու գիշեր պահեց առանց ուտելու: Իսկ նորում քրիստոնեաները յիսուն օր են պահում եւ բաւարարում պահոց ուտելիքներով: Իսկ ձեր պահքը այդպէս չէ. նախ, երեսուն օրով պակաս է, քան հնում եւ նորում, իսկ կերակուրը մսեղէն է, [որ] զատկական եւ բարեկենդանի է: Ապա ուրեմն պարզ է, որ չունէք պահք:

Իսկ եթէ ասեն՝ մինչ երեկոյ ոչինչ չենք ուտում, ասենք, որ պահքը երկու [հանգամանքով է] տարբերում. ժամանակի եւ կերակրի, ինչպէս մենք՝ քրիստոնեաներս մինչեւ երեկոյ ծոմ ենք պահում եւ երեկոյեան ուտում պահքի կերակուրը: Արդ, դուք պահում էք ըստ ժամանակի, իսկ ըստ կերակրի լուծում էք [այն], ուրեմն պահք չունէք:

Դարձեալ, ողջ տարին ցերեկը ուտում էք, գիշերը՝ ոչ, իսկ Ռամատան ամսին<sup>68</sup> գիշերն էք

ուտում, իսկ ցերեկը՝ ոչ, եւ ակնյայտ է, որ ինչպէս միւս ամիսները չէք պահում, այս ամիսն էլ չէք պահում:

Դարձեալ, ձեր պահքը երեսուն օր չէ, այլ՝ մի օր, որովհետեւ եթէ այսօր պահեցողութիւն էք անում, երեկոյեան լուծում էք եւ բարեկենդան անում եւ նորից միւս օրը պահում էք:

Դարձեալ, մի ցերեկն ու գիշերը կազմում են մեկ օր, ինչպէս Մովսէսն է ասում եղաւ երեկոյ եւ եղաւ առաւօտ՝ մեկ օր (Մննդ. Ա 5): Արդ, դուք ցերեկը պահում, իսկ գիշերը լուծում էք, որից պարզ է, որ ձեր պահքը կէս օր է եւ ո՛չ ամբողջական:

Դարձեալ Աստծոյ մօտ՝ երկնքում, ցերեկ եւ գիշեր չկայ, այլ միշտ ցերեկ է: Իսկ մեզ մօտ արեգակի ընթացքից կէտից-կէտ դառնում է մեկ օր: Իսկ [քանի դեռ] արեգակը չի ժամանել [միւս] կէտը՝ միեւնոյնն է [թէ որ ժամին ես] լուծում [պահքը]՝ ցերեկը, թէ՛ գիշերը:

Դարձեալ, ցերեկը պահում էք, իսկ գիշերը լուծում կարծելով, թէ ցերեկն Աստուած տեսնում է, իսկ գիշերը՝ ոչ, այլապէս ինչո՞ւ գիշերն էլ չէք պահում<sup>69</sup>:

Այսքանն այս մասին:

Ճանապարհած է Ասեւ Պօղոս, Սամուէլ, Գրիգոր վարդապետների անունով կենցաղավարող «Յաղագս բուն բարեկենդանի» երկում. ՄՀ, հտ. Ժ, էջ 738 [18]:

69 Ա.-ն ունի. Դարձեալ՝ պահք եղաւ վասն խստութեան մարմնոյ, զի զսպեցի ի փափկութենէ եւ ի գիրութենէ, այլ ի պահքն ձեր առաւել փափկանայք եւ գիրանայք զանազան կերակրովք եւ յաճախ ուտելով:

Դարձեալ՝ պահքն ապաշխարութիւն է գործեցեալ մեղաց, այլ ի պահքն ձեր գործէք զամենայն ֆաստութիւն (= արաբ. ֆեստաթ. ա) ապականութիւն, ախտ, բիծ, պակասութիւն, բ) օրինազանցութիւն, անկարգութիւն, չարութիւն, ժանտութիւն, չարիք, ոճիր. տե՛ս «Համառօտ բառարան ի տաճկականէ ի հայ...», էջ 1009) եւ զանիրաւութիւն, եւ զամենայն պղծալից գործս:

Դարձեալ՝ պահքն է պահպանութիւն խորհրդոց, բանից եւ զգայարանացն: Արդ, ի պահքն ձեր նոյնպէս ունիք զչար խորհրդոյն ի միտս ձեր ու զչար խօսս ի լեզուս եւ զիրաքանչիւր զգայարանս անխափան ի գործս իւր, զձեռս ի զրկանաց եւ ի կաշառոց, զոտս ի չար գնացս, զաչս ի հայեցումոց եւ զակամքս ի լուր: Ոչ, ուրեմն, ունիք սրբութեամբ պահք:

66 Ա.-ն ունի. Որպէս Մովսէս օրէնս եղ՝ բաղարջ հաց ընդ եղեգի ուտել ի պահքն, եւ գառն զենուլ ի զատկին, եւ այս օրէնք մեզ ի նորս աւանդեցաւ:

67 Ա.-ն ունի. իսկ Եղիա պահեաց քառասուն օր, այլ բաղարջ ի հաճախ եկեր միանգամ, եւ ջուր միայն:

68 Ռամատան (Ռամազան). մուսուլմանական օրացոյցի իններորդ ամիսը, որ նուիրում է պահքին: Ըստ աւանդութեան այդ ամիս Մուհամմեդին տրուեց առաջին յայտնութիւնը: Պահքի ժամանակ ցերեկը արգելու է ուտել, խմել, զուարճանալ, իսկ մայրամուտից յետոյ եւ արեւածագից առաջ թոյլատրու է. տե՛ս *Ислам. Крамкунь с правоучник*, М., 1983, с. 96: Այս պարագան ար-

ԺԵ  
ԱՅԼԱՉԳԻՆԵՐԻ ՏԱՄՆԻՆԳԵՐՈՐԴ  
ՍՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Որ հայի մորթածը չեն ուտում:

Եւ նախ իմանալու է, որ երեք բան չեն պղծ-  
ւում. մեկը՝ լեզուն, եթէ այլազգիների հետ խօսի,  
երկրորդ՝ ձեռքը, եթէ անսուրբ կենդանի բռնի,  
երրորդ՝ սուրը՝ ինչ էլ որ կտրի, չի պղծւում:

Արդ, հարցնում եմ ձեզ. ձեռքը եւ դանակը  
մաքուր են, ինչն է, որ պղծում է կենդանուն:

Ասում են՝ «Յանուն Հօր եւ Որդու եւ Հոգու»  
Աստծո՞ւն ենք անուանում, թէ՛ այլ մեկին: Նրանք  
ասում են, թէ՛ Աստուած էք ասում, սակայն երեքի  
[անուն էք տալիս]: Ասենք, հապա դուք յանուն  
Աստծոյ ինչո՞ւ էք ասում՝ «բա նամի խոտա, բս-  
միլա, ռահման ու ռահիմ»: Ահա դուք եւս երրոր-  
դութեան անունն էք յիշում. եւ չնայած դուք ձեր  
լեզուով էք ասում՝ «բա նամի խոտա», մենք՝ մեր  
[լեզուով]՝ «յանուն Աստուծոյ», չի պղծւում լե-  
զուն: Արդ, հարցնում եմ, եթէ ձեր լեզուով ասում  
էք «բսմիլա»<sup>70</sup> անմաքուր կենդանու համար,  
ինչպիսին արջը կամ գայլն է եւ մորթում այն,  
մաքրու՞մ է, թէ՛ չի մաքրւում. դուք ինչո՞ւ բոլոր  
կենդանիներն այսպէս չէք մորթում եւ ուտում:  
Իսկ եթէ ասում էք չի մաքրւում, ասենք, որ ինչ-  
պէս «բսմիլայն» պիղծ կենդանին չի մաքրում,  
այդպէս էլ «Հայրը եւ Որդին եւ Հոգին» չի պղծում  
մաքուր կենդանին: Ուրեմն խոտելի չէ քրիստո-  
նեայի մորթածը:

Իսկ եթէ ասեն, որովհետեւ դուք անթլփատ  
էք, ասենք, որ եթէ անթլփատի մորթածը պիղծ է,  
հայր Աբրահամն էլ դեռ անթլփատ լինելով՝ հրա-  
ման առաւ Աստծուց վերցնել երեքամեայ ոչխար,  
արջառ, նոխազ, տատրակ եւ աղանի եւ պատա-  
րագեց, ու երեկոյեան տեսաւ Աստծուն՝ մի՞թէ ըն-  
դունելի չեղաւ:

Եւ աւելի առաջ, երբ Նոյը դուրս եկաւ տա-  
պանից եւ զոհաբերեց մաքուր կենդանիներ ու  
Աստուած ընդունեց: Այդպէս եւ Աբէլի զոհաբե-

րութիւնը, որ Աստուած ընդունեց կրակով: Եւ  
արդ, ի՞նչ էք ասում. պի՞ղծ էին նրանց զոհաբե-  
րութիւնները, քանի որ անթլփատ էին:

Իսկ եթէ ասեն, այն ժամանակ դեռ չէր գոր-  
ծում անթլփատութեան ուխտը, ասենք, որ այն-  
ժամ չէր գործում անթլփատութեան ուխտը, իսկ  
այժմ էլ այդ ուխտը վերացել է, եւ մեծագոյն  
ուխտ է տրուել մեզ՝ Քրիստոս: Եւ ինչպէս նրանց  
զոհաբերութիւնն էր մաքուր, որ անթլփատ էին,  
այդպէս էլ մերն է մաքուր:

[Աւելին], ձեր Դմշխ մեծ քաղաքում<sup>71</sup> սունի  
տաճիկներ չկան<sup>72</sup>, ինչպիսին դուք էք. [նրանք  
դէմ չեն], որ մորթը քրիստոնեաներն անեն, եւ ոչ  
մի տաճիկ մարդ չի համարձակւում անասուն  
մորթել<sup>73</sup>: Եւ կարո՞ղ էք սա ուրանալ: Ապա փաստ  
է, որ նորագիտ մոլեռանդութիւն է<sup>74</sup> [պատել]  
ձեզ՝ մերժելու հայի մորթածը:

Եւ դարձեալ, եթէ այս կերպ մերժում էք  
քրիստոնեայի մորթածը, ցորենն ինչո՞ւ էք ու-  
տում, որովհետեւ քրիստոնեաները հնձում եւ  
հաց են թխում, խաղող եւ ամենայն միրգ [քա-  
ղում]: Քանզի սրանք էլ տնկական «կենդանի-  
ներ» են, որոնք արմատացած են հողի մէջ, եւ  
հատումը նրանց՝ մորթելն է, ինչպէս որ ցամա-  
քային կենդանիների «արմատը» [նրանց] շնչի  
մէջ է, ձկներինը՝ ջրի մէջ<sup>75</sup>. այդպէս էլ տնկինե-

71 «Դմշխ»-ը Դամասկոսն է:

72 «Սունի = սուննա». արաբ. «ճանապարհ», «օրի-  
նակ»: Իսլամի հոսանքներից մեկը, որը ծայրայեղ  
պահպանողական վերաբերմունք ունի Մուհամ-  
մեդի անուան հետ կապուած աւանդութիւնների  
եւ ասոյթների (= խաղիսներ) նկատմամբ: Սուն-  
նիզմի հետեւորդները կրում են աբլ - սուննա (=   
սունիի մարդիկ) անունը:

73 Ա.-ն ունի. Այլ եւ Մահմէտն ձեր գրեալ եւ աւան-  
դեալ, թէ յոր վայր որ իցէ հայ մարդ, զամենայն  
զենմունքն ճա առնէ, եւ հալալ է, եւ թէ ֆար-  
սանգ մի հեռի ի չորս կողմանց ոչ իցէ քրիստո-  
նեայ, ապա տաճիկն զենցէ: Ապա եթէ դուք ու-  
րանայք զայս եւ ծածկէք, այլ ի Դմշխ:

74 Բնագրում՝ թասուպութիւն. արաբ. ta, ssab, որ  
նշանակում է մոլեռանդութիւն, անհանդուրժո-  
ղութիւն. տե՛ս Միջին հալ. բառ. Ա, էջ 250:

75 Ա.-ն ունի. Եւ դարձեալ թէ այսպէս խտրող էք  
զենմանց, զձուկն զոր քրիստոնեայք հանեն ի  
ջրոյ, ընդէ՞ր դուք ուտէք: Ջոր ահա խաչ կայ ի  
գլուխն, եւ ի ձեռն քրիստոնեայ մարդոյ մեռանի ի  
բազում տեղիս:

70 Բսմիլա – բիսմի – լեաֆի – ո – ռախմանի – ո –  
ռահիմ = «Ողորմած, զթասիրտ Ալլահի անու-  
նով»: Ղուրանի գրեթէ բոլոր սուրահները սկսում  
են այս բանաձեւով: Այն արտաբերուում է աղօթ-  
քից կամ իրաքանչիւր գործ սկսելուց առաջ.  
տե՛ս Ислам. Краткий справочник, с. 42:

րինն ու բոյսերինը՝ երկրի մէջ: Եւ որ բաժանում է կենդանուց շունչը եւ ձուկը՝ ջրից, նրանց մորթելն է. այդպէս էլ, որ բաժանում է բոյսը արմատից՝ նրա մորթելն է:

Իսկ եթէ ասեն, ապա ինչո՞ւ դուք տաճիկի մորթածը չէք ուտում, ասենք, որ մորթը երեք պարագայ ունի. այսինքն՝ մորթուողը, մորթողը, մորթելը: Մորթուողը պէտք է մաքուր կենդանի լինի, ինչպէս ոչխարը, աղաւնին. մորթելը յանուն Աստծոյ պէտք է լինի եւ ոչ թէ յանուն կուռքերի զոհաբերուի: Իսկ մորթողը երկու յատկանիշ պէտք է ունենայ. նախ պէտք է կատարեալ տղամարդ լինի՝ ո՛չ էգ կամ չէզոք, կամ անկատար մանուկ, որից սերմնական զօրութիւնը պակասում է, երկրորդ՝ պէտք է լինի հաւատացեալ, որովհետեւ անհաւատը մեղքով սպանել է իր հոգին եւ մորթածը գազանաբեկ է, ուստի ուտելի չէ: Արդ, տաճիկի յանուն Աստծոյ մորթելը բարի է, եթէ կենդանին մաքուր է, սակայն քանի որ անհաւատ է եւ իր հոգին սպանուած է մեղքով, ուստի սպանուածը չի կարող արիւն հանել:

Եւ դարձեալ տաճիկն ախտացեալ է սոդոմական պղծութեամբ. եւ կնոջ հետ է ամուսնանում, եւ չէզոքի, ուստի նրա կողմից մորթուածը ուտելի չէ եւ պիղծ: Այս պատճառով մենք տաճիկի մորթածը չենք ուտում:

Այսքանն այս մասին:

ԺԶ

## ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ՏԱՄԿԵՑԵՐՈՐ

### ՍՈԼՈՐՈԹԻԻՆԸ

Որ կարծում են, թէ իրենք օրինաւոր են<sup>76</sup>:

76 Ա.-ն ունի. Զի ասէ իմաստասէրն, թէ տուտ է, որ ոչ համաձայնի իրն ընդ ձայնին, որպէս ասելն ոսկի քարին: Այսպէս եւ ասելն օրինաց մոգա մուսուլման (արաբ. «մուսլիմ», որ բառացիօրէն նշանակում է՝ իրեն նուիրած Ալլահին. տե՛ս Ислам. Краткий справочник, с. 82), այսինքն՝ սրպիկ հաւատ, ոչ համաձայնի իրի մոգա, քանզի անուամբ միայն են եւ ոչ գործով, որպէս գերեզման բռնալ (տե՛ս Մտթ. ԻԳ 27):

Երկրորդ՝ զի զոր ինչ կարէ ոք առնել, զայն արժան է ուտուցանել. այսմ եւ Տէր վկայէ, որ արասցէ եւ ուտուցէ (տե՛ս Գործք Ա. 1): Իսկ ազգն այն ամենեքեան միաբան գովեն զարդարութիւն եւ զխաղաղութիւն, եւ ոչ ոք առնել կամի ամենեւին: Զի ոմն ի մոգանէ մի մասամբ չար եւ այլք զրո-

Ուստի իրերի բնական կարգով քննութեամբ ցոյց տանք նրանց սուտ լինելը:

Նախ այսպէս, պլատոնական քաղաքային օրէնքով պոռնիկներին ու շնացողներին հրամայուեց բացայայտօրէն նստել փողոցներում եւ հրապարակներում, որպէսզի միւսները զատուեն նրանցից եւ գարշեն այդ չարութիւնից: Իսկ Մահմէտը՝ գովելի՝ օրէնք է սահմանել, որ եթէ տասն անգամ կամ աւելի գնան այդ ճանապարհով, պատուելի են. եւ Մահմէտին իր ազգի մէջ գովում են, թէ մի գիշերում այսքան կնոջ մօտ գնաց<sup>77</sup>: Երկրորդ՝ իմաստասէրն ասում է, որ մարդու յոյսը պէտք է լինի այն, որ աւելին գտնուի, քան ինքն է: Այդ է պատճառը, որ աղքատը յոյս ունի թագաւոր դառնալ: Իսկ տաճիկների ազգը այնպիսի յոյս ունի Մահմէտով, իբրեւ թէ արքայութեան դուռը նա է: Եւ փաստ է, որ բազում անգամներ

վանդակն ունին, եւ ոչ մի ի մոգանէ ոչ խոտեցան յազգն իրեանց:

Երրորդ՝ զի ոչ երբեք ի խաւարէ լոյս եւ ոչ ի չարէ՝ բարի: Արդ, ասեն մոքա եթէ ոք քրիստոնէայ կողոպտէ կամ սպանանէ՝ արքայութիւնն մնա է, զոր եւ ոչ կարի կոապաշտքն ասելին յառաջքն: Ըստ այնմ եւ ոմանք ի մոգանէ ոչ ուտեն զայլոցն՝ հարամ ասելով, որ եւ այս կարի հակառակ երեւի այնմ:

Չորրորդ՝ զի ամենայն ոք զայն ասէ Աստուած, յորոյ անունն երդնու եւ ի յՕրէնսն եւս գրեալ է. Երդնուցուս յԱստուած ճշմարիտ (տե՛ս Բ Օր, Զ 13): Իսկ ազգն Տաճկաց զխորոպահն կնոջ աստուած պաշտեն: Եւ յայտ է յերդումն իրեանց, զոր թալեղ կոչեն մոքա, եւ այն ըստ մոգա անքակելի, զոր եւ քրիստոնէայք զերդումն, որ առ ճշմարիտն Աստուած, ոչ այնպէս պահեն որպէս եւ մոքա:

Հինգերորդ՝ զի ամենայն ոք զԱստուած իր պաշտէ եւ երկիր պազանէ, որ եւ կոապաշտքն մոյնպէս երկիր պազանէին, յայտ է յԱստուածաշունչ գիրն: Իսկ ազգն Տաճկաց զայն որ պաշտեն եւ երդնուն, պղծեն՝ յամենայն ժամ չար առնելով ընդ մոսա:

77 Ա.-ն ունի. Եթե՞նէրորդ՝ զի ամենայն օրէնք սակա այն գրեցան, զի պարկեշտասցին մարդիք ի յանյազ ցանկութեանց. եւ յայտ է, զի յոչ լինել օրինացն եւ պարկեշտութեանն, ջրով կորեան, որպէս ասէ Գիր. ուտէին եւ ըմբէին, կանայս առնէին եւ արանց լինէին, միմէն (Ղուկ. ԺԷ 27): Իսկ ազգն Տաճկաց, թէ ոք բազում ուտէ՝ քաջ ասեն եւ հոռու տան, եւ հրապարակաւ չարիս առնելով ընդանի ասեն լինել Աստուծոյ:

Աստծուն յիշատակելով՝ չեն երկրպագում, իսկ երբ Մահմէտին են յիշում ընկնում են երեսն ի վայր: Երկրորդ՝ հռչակում են, որ Մահմէտը նոր օրէնք է գրել, եւ յոյժ ստում են սրանով, որովհետեւ նրանց թլփատութիւնը Մովսէսի օրէնքով է, ինչպէս նաեւ լուացումը եւ նրանց աղօթքը, քանի որ իսրայէլացիք բոլորը երուսաղէմի դէմ դիմաց էին աղօթում, իսկ սրանք դէպի ուխտատեղի<sup>78</sup>: Այլեւ ամուսնական ընծայ եւ ի դէմս Աստծոյ ասելը եւ այլն<sup>79</sup>: Եւ միայն տարբերութիւնն այն է, որ սրանք Մահմէտին մարգարէ են համարում, իսկ հրեան՝ ոչ: Զորրորդ՝ Աստծոյ արքայութիւնը ուտել-խմելու [վայր] են քարոզում եւ ասում, թէ՛ իւրաքանչիւր ոք քառասուն կամ եօթանասուն կին է ունենալու, որ յայտնի սուտ է, որը բացառապէս յայտեցինք վերը: Բոլոր ազգերը խոստովանում են, թէ ովքեր մեռնում են, նրանք էլ յարութիւն են առնելու: Արդ, աշխարհում շատերը կան, որ առանց կնոջ են մեռնում, որտեղի՞ց նրանց այդքան [կին]: Եւ ընդունում են նաեւ, որ մարդկային բնութիւնն այնտեղ չի բազմանալու, ապա ուրեմն սուտ է նրանց օրէնքը, սուտ է այնտեղ կին առնելը, քանի որ կինը որդեծնութեան համար է:

Դարձեալ, ասում են՝ պաշտում ենք Աստծուն, սակայն ուրանում են Որդուն: Ընդունում են յարութիւնը, սակայն Հոգուն տեղ չեն տալիս: Ասում են գործերի հատուցում, սակայն ամեն տեսակ մեղք են գործում: Եւ այս եւս. գինին պիղծ են ասում, սակայն բոլորը հարբեցողութեամբ են զբաղւում: Դառնալով մեզ՝ զրպարտում են, ասելով, թէ՛ ձեր քահանաները մահուան ժամին աղօթք են կատարում եւ տանելով եկեղեցի՝ հրաժարուել տալիս հաւատից, թերեւս նկատի ունենալով հրաժարումը յանձին ննջեցեալի:

Այլեւ ասում են, թէ՛ Յիսէն գալու է աշխարհի վախճանին<sup>80</sup> եւ հարսանիք է անելու, թերեւս նկատի ունենալով Աւետարանի հոգեւոր հարսին ու փեսային եւ անմտութեամբ մարմնաւոր են կարծում:

Ինչպէս եւ այն հարցին՝ թէ՛ ի՞նչ է գրուած դրախտի դռանը, ասում են, թէ՛ Մահմէտի անունը, քանի որ նրանք արքայութիւնը մարմնական են կարծում, ուստի դուռն ու գրածն էլ մարմնական են հասկանում, չիմանալով, որ արքայութիւնը Աստծուն տեսնելն է, եւ դուռը՝ Քրիստոս է, ինչպէս Ինքը հրամայեց (տե՛ս Յովհ. Ժ 9):

Հարցրէ՛ք նրանց, թէ առաջին հայրերը՝ Աբրահամը, Մովսէսը, Դաւիթը ինչպէ՞ս մտան արքայութիւն, որ դեռ չգիտէին Մահմէտի անունը:

Եւ Քրիստոս հրամայում է՝ Ուր եմ ես, այնտեղ իմ պաշտօնեան է լինելու երկնքում (Յովհ. ԺԲ 26): Ահա եւ այդպէս քրիստոնեաները մտնում են արքայութիւն եւ չգիտեն Մահմէտի անունը<sup>81</sup>:

Այսքանն այս մասին:

78 Բնագրում՝ «հաճն». արաբ. haji. Աշխատելով եւ ուխտ, ուխտատւոր. տե՛ս Միջին հայ. բառ. Բ, էջ 8:

79 Բնագրում՝ «մահր». արաբ. mahir. Աշխատելով եւ ամուսնական ընծայ, որ փեսան տալիս է հարսնացուին. տե՛ս Միջին հայ. բառ. Բ, էջ 102:

80 Բնագրում՝ «դիամաթ». արաբ. qiamat, պրսկ. giyamat, թուրք. kiyamet. աշխարհի վերջ, աշխարհի վախճան, մահ՝ մեռեալների յարութիւն, ահեղ դատաստան. տե՛ս Միջին հայ. բառ., Բ, էջ 73:

81 Ա.-ն ունի. Եւ թէ Մահմէտին անունն՝ զայլն ամենայն յերկինս տանի, ինքն Մահմէտ ընդէ՞ր յերկրի եւ ոչ յերկինս: Այսպէս եւ զայլ ամենայն չարիս եւ զհայհոյիչ ստութիւն մոցա, զոր բանիւ եւ զոր գործով ունին, խնայեմ ի թղթի գրել, զի մի՛ տաղտկասցին սուրբ լսելիք ձեր: Այլ այս փոքր ի շատէ, զի ծանիցէք զմուրար օրէնքն մոցա, եւ բան առ բան պատասխանիցէք, եւ մի՛ յաղթիցիք: